Bilkent Üniversitesi
Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü

LEHCETÜ'L HAKÂYIK'TA MİZAH SÖYLEMİ

TUĞBA YILDIRIM

Türk Edebiyatı Disiplininde Yüksek Lisans Derecesi Kazanma
Yükümlülüklerinin Parçasıdır

TÜRK EDEBİYATI BÖLÜMÜ
Bilkent Üniversitesi, Ankara

Temmuz 2006

Bütün hakları saklıdır.
Kaynak göstermek koşuluyla alıntı ve gönderme yapılabilir.
© Tuğba Yıldırım

Aileme

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Yüksek Lisans derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

……
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Kalpaklı
Tez Danışmanı

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Yüksek Lisans derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

……
Doç. Dr. Ayşenur İslam
Tez Jürisi Üyesi

Bu tezi okuduğumu, kapsam ve nitelik bakımından Türk Edebiyatında Yüksek Lisans derecesi için yeterli bulduğumu beyan ederim.

……
Yrd. Doç. Dr. M. Kayahan Özgül
Tez Jürisi Üyesi

Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü'nün onayı

……
Prof. Dr. Erdal Erel
Enstitü Müdürü

ÖZET

"Direktör" lakabıyla anılan Âlî Bey (1846-1899), gazete yazıları, tiyatro oyunları ve uyarlamaları, hikâye ve seyahat notları olan bir mizah yazarıdır. Âlî Bey yapıtlarıyla mizah anlayışının değişmekte olduğu Tanzimat döneminde yenileşmenin öncülerindendir.

Bu çalışmada Âlî Bey'in *Lehcetü'l Hakâyık* adlı sözlüğündeki mizah söylemi "Mizah Söyleminin Yapısı ve İçeriği" ve "Mizah Söyleminin Çözümlenmesi" başlıklı iki ana bölümde değerlendirilmektedir. Birinci bölüm, "*Lehcetü'l Hakâyık*'tan Önceki Sözlük Çalışmaları ve Mizah Anlayışı" ve "Metnin Özellikleri" olmak üzere iki alt bölümde ele alınmaktadır. Tezin bu bölümünde Osmanlı edebiyatındaki mizah ve sözlük geleneği açısından sözlüğün konumu tartışılmakta, sözlük ve mizah sözlüğü türleri bakımından yapıt irdelenmekte, sözlüğün içeriği incelenmektedir.

Tezin " Mizah Söyleminin Çözümlenmesi" başlıklı ikinci bölümü, "İnsan Olmanın Ayırt Edici Özellikleri ve İnsan Davranışları", "Kadın-Erkek İlişkileri", "Osmanlı İmparatorluğu ile İlgili Siyasal ve Toplumsal Söylem" ve "Diğer Maddeler" olmak üzere dört başlık altında ele alınmaktadır. "İnsan Olmanın Ayırt Edici Özellikleri ve İnsan Davranışları" başlıklı bölümde insanın sözel, bedensel ve düşünsel boyutları hakkındaki sözlük maddeleri irdelenmektedir. "Kadın-Erkek İlişkileri" başlıklı bölümde kadınlar ve erkekler hakkındaki maddeler tartışılmaktadır. "Osmanlı İmparatorluğu ile İlgili Siyasal ve Toplumsal Söylem" başlıklı bölümde ise siyasal ve toplumsal konularla ilgili maddeler incelenmektedir. "Diğer Maddeler" başlığı altında diğer bölümlerde ele alınmayan sözlük maddeleri ele alınmaktadır.

Âlî Bey, *Lehcetü'l Hakâyık*'ta insanın düşünce ve davranışlarını, kadın-erkek ilişkilerini, Osmanlı İmparatorluğunun gündelik veya siyasal yaşamını ve kendi döneminin kültürel arka planını yansıtan konulara çoğunlukla yergiyle karşılık verir. Mizahı eleştirinin bir çeşidi olarak gören yazar, sözcüklerin kanıksanmış anlamlarını zeki bir üslupla yeniden tanımlarken bilinen "hakikatlerin ironisi"ni sergiler.

anahtar sözcükler: ironi, mizah, sözlük, yergi

ABSTRACT

Discourse of Humor in *Lehcetü'l Hakâyık*

Âlî Bey (1846-1899), who was known by the name of "Director" during his lifetime, is a writer of humor who published several journalistic articles, plays, adaptations, a short story, and travel notes. With his works during the Tanzimat period, Âlî Bey is a pioneer of novelty in the changing understanding of humor.

In this study, the discourse of humor represented by Âlî Bey's dictionary titled *Lehcetü'l Hakâyık* (The Language of Truth) is investigated in two main sections under the titles of "The Structure and Content of the Discourse of Humor" and "The Analysis of the Discourse of Humor". The first section contains the subsections in which "Dictionary Studies and the Understanding of Humor Prior to *Lehcetü'l Hakâyık*" and "Features of the Text" are investigated. The first section of the thesis discusses the place of this dictionary within the traditions of humor and dictionary writing in Ottoman literature, analyzes Âlî Bey's dictionary in terms of these genres, and exposes in depth the content of dictionary.

The second section of the thesis, which is titled "The Analysis of the Discourse of Humor" contains the following subsections: "The Unique Aspects of Being Human and Human Behavior", "Relationships between Women and Men", "Political and Social Discourse about the Ottoman Empire", and "Other Entries". Under the title of "The Unique Aspects of Being Human and Human Behavior" entries relating to verbal, mental, and bodily aspects of being human are explicated. Under the title of "Relationships between Women and Men" the entries relating to women and men are discussed. Under the title of "Political and Social Discourse about the Ottoman Empire" issues relating to political and social life are examined. "Other Entries" discusses those subjects that are not considered under previous classifications.

In *Lehcetü'l Hakâyık*, Âlî Bey satirically responds to those subjects that reflect human thought and behavior, relationship between women and men, the daily and political life of the Ottoman Empire, and the cultural background of his period. Considering humor as a critical weapon, he cleverly redefines the platitudes, thus showing the "irony of truth".

key words: irony, humor, dictionary, satire

TEŞEKKÜR

Bu tezin yazılma sürecinde eleştiri ve öneriyle katkıda bulunan danışmanım Yrd. Doç. Dr. Mehmet Kalpaklı'ya çok teşekkür ederim. Değerli jüri üyeleri Doç. Dr. Ayşenur İslam ve Yrd. Doç. Dr. M. Kayahan Özgül'e değerli katkı ve önerileri için teşekkür ederim. Çalışma sürecinde her başım sıkıştığında desteğini esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Laurent Mignon ve yazdıklarımı okuyan, eleştiren ve önerilerde bulunan Yrd. Doç. Dr. Süha Oğuzertem'e şükran borçluyum. Ayrıca mizah kültürü alandaki değerli yapıtlarıyla beni yönlendiren Turgut Çeviker'e zamanını ve kaynaklarını paylaştığı için teşekkür ederim. Değerli arkadaşlarım Senem Timuroğlu Bozkurt, Erkan Erginci, İrfan Karakoç, Nilay Özer ve Emrah Pelvanoğlu'na tez yazma sürecinde gösterdikleri dostluk için ayrı ayrı teşekkür ederim. Öğrenim yaşamım boyunca maddi ve manevi olarak hep yanımda olan, sevgisini hiç esirgemeyen aileme çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

sayfa

Özet . . . . . **v**

Abstract . . . . . **vi**

Teşekkür . . . . . **vii**

İçindekiler . . . . . **viii**

Giriş **1**

A. Âlî Bey'in Yaşamı ve Yazar Kimliği . . . 1

B. Bir Mizah Sözlüğü: *Lehcetü'l Hakâyık* 5

I. Mizah Söyleminin Yapısı ve İçeriği **14**

A. *Lehcetü'l Hakâyık*'tan Önceki Sözlük Çalışmaları ve Mizah Anlayışı 14

B. Metnin Özellikleri 21

II. Mizah Söyleminin Çözümlenmesi **31**

A. İnsan Olmanın Ayırt Edici Özellikleri ve İnsan Davranışları . 34

1. Sözel Davranışlar ve Akıl 36

2. Duygulara ve Karakter Özelliklerine Bağlı Davranışlar . 43

3. İnsana İlişkin Diğer Maddeler 49

B. Kadın-Erkek İlişkileri 51

1. Erkek ve Kadının Hâlleri 53

2. Aşk, Gönül, Aşkın Tarafları ve Cinsellik . . . 60

3. Evlenme, Boşanma ve Aile 71

C. Osmanlı İmparatorluğu ile İlgili Siyasal ve Toplumsal Söylem . 75

1. Siyasal Kavramlar ve Düşünceler 76

2. Adalet, Ekonomi, Meslek, Sağlık ve Eğitim Hakkındaki Maddeler 82

3. Güzel Sanatlar Hakkındaki Maddeler . . . 96

Ç. Diğer Maddeler 100

Sonuç 104

Ekler 107

EK A: *Lehcetü'l Hakâyık*'ın ikinci baskısının önsözü . . 107

EK B: *Lehcetü'l Hakâyık*'ın üçüncü baskısının önsözü . . 110

EK C: *Lehcetü'l Hakâyık*'ın çeviri yazısı 111

Seçilmiş Bibliyografya 129

Özgeçmiş 136

GİRİŞ

Osmanlı edebiyatının Tanzimat dönemi yazarlarından, "Direktör" lakabıyla anılan Âlî Bey (1846-1899), gazete yazıları, tiyatro oyunları ve uyarlamaları, hikâye ve seyahat notları olan bir yazardır. Mizah geleneğinin değişmekte olduğu bir süreçte Âlî Bey'in yapıtları bu yenileşmeye öncülük eder.

Bu tezde, Âlî Bey'in *Lehcetü'l Hakâyık* adlı sözlüğündeki mizah söylemi "Mizah Söyleminin Yapısı ve İçeriği" ve "Mizah Söyleminin Çözümlenmesi" başlıklı iki ana bölümde değerlendirilecektir. "Giriş" bölümü, "Âlî Bey'in Özgeçmişi ve Yazar Kimliği" ile "Bir Mizah Sözlüğü: *Lehcetü'l Hakâyık*" başlıklı iki alt bölümden oluşmaktadır. İlk alt bölümde Âlî Bey'in yaşamı, yapıtları ve yazarlığıyla ilgili değerlendirmeler hakkında bilgi verilecektir. İkincisinde *Lehcetü'l Hakâyık*'ın yayımlanma sürecine, baskılarına ve yapıt hakkındaki görüşlere değinilecektir.

A. Âlî Bey'in Yaşamı ve Yazar Kimliği

Tanzimat dönemi edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Âlî Bey, yaşadığı devirde tanınan bir devlet adamı ve yazar olmasına rağmen günümüzde, edebiyat tarihlerinde bile hakkında bilgi bulmanın güç olduğu bir mizah yazarıdır. *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*'nde Direktör Âlî Bey'in asıl adının bazı kaynaklarda "Mehmet Âli", bazılarında "Ömer Âli" olarak geçtiği söylenir (80). Mustafa Nihat Özön, Âlî Bey'in öldüğü yıl *Malûmat* gazetesinin çıkardığı yıllıkta (Nevsal) adının "Ömer Âli" olarak gösterildiğini belirtir (5-6). Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, genel görüş 1844 yılında doğduğu

yönündedir. Özön, aynı kaynağa atıf yaparak doğum tarihinin 1844'ten önce olduğunu (6) belirtir; Doğan Aksan, 8 Şubat 1899 tarihli *Servet-i Fünun* dergisindeki bir haberde Âlî Bey'in öldüğünde elli beş yaşında olduğunun söylenmesine dayanarak yazarın doğum tarihinin 1844 yılı olabileceğini söyler (5). Ancak Ali Birinci "Direktör Âli Bey" başlıklı yazısında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ni kaynak göstererek Âlî Bey'in doğum tarihinin 1846 olduğunu ifade eder (149).

Ali Birinci'nin verdiği bilgilere göre, Âlî Bey'in babası Yusuf Cemil Efendi, Suriye Vilâyeti kapıkethüdalığı yapmıştır (149). Yazar, ilk öğrenimini özel hocalarla yapar ve erken yaşta Fransızca öğrenir (150). Ali Birinci'nin metninde Âlî Bey'in yaşamı boyunca aldığı görev ve ödüller ayrıntılı olarak yer almaktadır. Buna göre, Âlî Bey sırasıyla şu görevlerde bulunmuştur: 1860'ta Mektubî-i Sadr-ı Âli Odası'nda ve 1865'te Sıhhıye Dairesi Tahrirat Odası'nda memurluk, 1872'de Sıhhıye Komiserliği, 1876'da Tolca mutasarrıflığı ve Tuna Avrupa Komisyonu Reisliği, 1877'de Varna mutasarrıflığı, 93 Harbinden sonra İstanbul'da Muhacirin Komisyonu'nda fahri âzâlık, 1879'da Batum'da fevkalade memurluk, Dimetoka ve Rodop Balkanları'nda tahkik memurluğu, Podgoriçe ve Sırbistan'da komiserlik, 1884-1886 yılları arasında İstanbul'da Varidat-ı Muhassese Müfettiş-i Umumîliği, 1887-1888 yılları arasında Bağdat'ta ıslahat memurluğu, 1889'da Mamuretü'l-aziz'de valilik, 1890-1892 yılları arasında Trabzon valiliği, 1893'te Varidat-ı Muhassese İdare-i Umûmiye'de geçici muavinlik, 1895'ten öldüğü yıl olan 1899'a kadar Düyun-ı Umûmiye Direktörlüğü (150-53). Ali Birinci, Âlî Bey'in Trabzon valisi olduktan sonra "Samsunlu ve Herakli isminde bir Rum kızı ile büyük bir aşk neticesinde bu sıralarda evlendi[ğini]" (152) söyler.

Âlî Bey'in Teodor Kasap'ın çıkarttığı *Diyojen*, *Çıngıraklı Tatar* ve *Hayal* adlı mizah gazetelerinde yayımlanan yazılarının yanı sıra tiyatro çalışmaları, gezi notları,

bir hikâyesi, roman çevirisi ve sözlüğü bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda Âlî Bey'e atfedilen tiyatro yapıtları hakkında en sağlıklı bilgiyi Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu* adlı kitabında verir:

> Âli Bey (1844-1899)'in *Misafiri İstiskal*, *Geveze Berber* adlı komedyaları, *Letâfet* adlı müzikli oyunundan başka; Molière'nin *Les Fourberies de Scapin*'inden uyarladığı *Ayyar Hamza*, *George Dandin*'den uyarlama *Tosun Ağa*, Edmond Gondinet'nin *Gavaut, Minard ve Şürekâsı* çevirisi, Eugene Grangé ile Victor Bernard'ın *Madame est couchée* adlı komedyasından uyarladığı *Kokona Yatıyor* (ya da *Madame Uykuda*), ve bir de gene bir yabancı oyundan uyarladığını sandığımız *Çıngırak* adlı güldürüsü vardır. (259)

And'ın verdiği bilgilere göre, ilk defa 1874'te sahnelenen bir perdelik komedi oyunu olan *Çıngırak* (456) ve 1870'te sahnelenen üç perdelik komedisi *Tosun Ağa* (462) basılmamıştır. *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*'nde verile bilgilere göre, *Misafiri İstiskal* ve *Kokona Yatıyor* 1870'te (h. 1287), *Ayyar Hamza* 1871'de (h. 1288), *Geveze Berber* 1872'de (h. 1289), *Gavo, Minar ve Şürekâsı* adlı çeviri oyun 1891'da (r. 1307), Charles Paul Kock'un romanının çevirisi *Evlenmek İster Bir Adam* 1873'te (h. 1290) yayımlanmıştır. Âlî Bey'in sahnelenmemiş olan *Letâfet* adlı operası 1897'de (h. 1315) basılmıştır. Düyun-ı Umûmiye müfettişiyken görevli olarak gittiği yerler hakkındaki gözlemlerini yazdığı *Seyahat Jurnali* 1896'da (h. 1314), mizah hikâyesi olan *Seyyareler* ise 1897'de (h. 1315) yayımlanmıştır (81). Âlî Bey'in yapıtlarının bir kısmı sadeleştirilerek veya çeviri yazıları yapılarak günümüz Türkçesine aktarılmıştır. *Dolmuş* dergisinin 1957-1958 yılları arasında çıkan 101, 102, 103, 105, 106, 108, 110, 113 ve 116. sayılarında "Lehçe-tül-Hakayık" başlığı altında sözlüğün üçüncü baskısının bir kısmının sadeleştirilmiş metni yayımlanmıştır.

Necmettin Hacıeminoğlu, *Lehçet'ül Hakaayık, Seyyareler* (1962) başlığı ile yazarın aynı adlı sözlüğünü ve hikâyesinin çeviri yazısını yapmıştır. Şemsettin Kutlu'nun *Lehçetü'l Hakâyık "Hakikatlerin Dili"* (tarih yok) adlı kitabında yazarın sözlüğü ile *Kokona Yatıyor*, *Misafiri İstiskal*, *Ayyar Hamza* adlı tiyatro oyunları ve *Seyahat Jurnali*'nin sadeleştirilmiş metinleri bulunmaktadır. Mustafa Nihat Özön, *Ayyar Hamza* (1940), Doğan Aksan, *Kokona Yatıyor* (1961), Baha Dürder, *Letafet* (1961) adlı kitaplarda yazarın aynı adlı yapıtlarının çeviri yazılarını yayımlamışlardır. Cahit Kayra, *Dicle'de Kelek ile Bir Yolculuk* (2003) adlı kitapta yazarın seyahat jurnalinin sadeleştirilmiş metnini vermiştir.

Molière'in *Les Fourberies de Scapin* adlı oyununu Ahmet Vefik Paşa *Dekbazlık*, Âlî Bey ise *Ayyar Hamza* adıyla uyarlamıştır. Niyazi Akı, *XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi* adlı kitabında *Ayyar Hamza*'nın daha başarılı bir uyarlama olduğu için *Dekbazlık*'tan fazla tuttuğunu söyler (40) ve Âlî Bey'in tiyatro yapıtlarını komedi ile entrika komedileri başlıkları altında değerlendirir (36-43). Âlî Bey'in yapıtlarını "Bir Zat" (76) olarak imzaladığını belirten And, onun Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'ndaki okuma ve sanat danışma kurulunda görev yaptığını, ayrıca dönemin önemli oyun yazarlarından olan Namık Kemal ile birlikte oyunculara telaffuz dersleri verdiklerini ifade eder (119). And, Âlî Bey'in tiyatro dilini şu şekilde değerlendirir: "[B]u dönemin yazarlarının büyük çoğunluğu tam bir sahne diline ulaşamamıştır. Âli Beyin, Ahmet Mithat Efendinin oyunlarında böyle bir dile yaklaşma buluruz" (308-09). Ahmet Hamdi Tanpınar ise *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde Ahmet Mithat Efendi'nin "nerdeyse 'Ayyar Hamza' sahibi Âli Bey'in o çok güzel diline yaklaş[tığını]" (473) söyleyerek Âlî Bey'in tiyatro dilini daha başarılı bulur.

B. Bir Mizah Sözlüğü: *Lehcetü'l Hakâyık*

Çalışmamızda inceleyeceğimiz *Lehcetü'l Hakâyık* adlı sözlüğün ilk baskısı çok az sayıda (40 adet) basıldığı için elde edilememiş, ikinci ve üçüncü baskılarına ulaşılmıştır. Sözlüğün 1899'da (r. 1315) yapılan ikinci baskısında 350, 1910'da (r. 1326) yapılan üçüncü baskısında 365 madde başı bulunmaktadır. M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*'nda yapıtın ilk baskısının "İstanbul (Düyûn-ı Umumiye Matbaası)"ında "1315 (1897)" yılında yapıldığını ve 30 sayfa olduğunu, ikinci baskısının da aynı yıl "Kahire Matbaa-i Osmaniye"de yapıldığını, fiziksel özelliklerinin "20x14, 14x7,5" ve 26 sayfa olduğunu, üçüncüsünün "İstanbul Matbaa-i Dernersesyan"da "1326 (1910)" yılında basıldığını, fiziksel özelliklerinin "19x10, 16,5x6,5" ve 24 sayfa olduğunu belirtilir (961). İkinci baskının kapak sayfasında yapıtın bir kısmının 1884 (r. 1300) yılında *Tarîk* gazetesinde yayımlandığı yazılıdır.

Yaptığımız araştırmalarda sözlükte yer alan bazı maddelerin *Tarîk*'in 75 ve 78. sayılarında, "Letâif" başlığı altında tefrika edildiği saptanmıştır. Bu metinlerin altında Âlî Bey'in adı bulunmamaktadır; ancak *Lehcetü'l Hakâyık*'ın ikinci baskısının kapağında verilen bilgi ve sözlükteki maddelerin gazetedeki metinlerde yer alması nedeniyle bunların Âlî Bey'e ait olduğu kesindir. "Letâif" başlığı altında yayımlanan sözlük parçalarından önce yazar okura seslenmiştir. Bu kısa yazılar Âlî Bey'in *Lehcetü'l Hakâyık*'ı yazma amacı ve tefrika ettiği madde başları için aldığı tepkiler hakkında fikir vermektedir. Gazetenin 1884 tarihli 75. sayısında şöyle denmektedir:

> Asrımızda erbâb-ı tahrîr ve telîf çoğaldı. Her gün türlü türlü âsâr ve müellefât görülmektedir. Ancak edîblerimizin çoğu lûgata bakmak külfetini ihtiyâr etmek istemediklerinden midir bilmem nedir elfâz-ı

> maânî mevzûası hâricinde istimâl etmek hücnetini ihtiyâr ediyorlar. Bu cihetle fakîriniz bir lûgat kitâbı yazmağı sâir türlü telîfe tercîh ederek hem numûne ve hem de üdebâmıza hizmet olmak üzere bir parçasını nazar-ı rağbetlerine arz eylerim. (3)

Âlî Bey'in bu metni yazdığı dönemde çok sayıda yazar olmasına ve çeşitli yapıtların görülmesine rağmen sözlük yazımına ilgi gösterilmemesine tepki gösterdiği anlaşılıyor. Bu nedenle de sözlük yazmayı diğer telif türlerine tercih ettiğini belirten Âlî Bey, bunu hem örnek olmak hem de edebiyata hizmet etmek için yapar. Gazetenin 78. sayısında sözlük metninden başka bir parçanın yayımlanması konusunda da şu bilgi verilir: "Üdebâ-yı asra geçen hafta çıkan (Tarîk) nüshalarının birinde bir lûgat kitâbı numûnesi arz olunmuştu. Bu eser-i nâçîz her nasılsa pek çok taraftan mazhar-ı takdîr buyurulduğundan şu iltifâtın şükrânesi olarak bir vech-i zibr bir mikdâr lûgat daha tertîb ve tezbîr kılındı" (3). Buna göre, 75. sayıdaki sözlük parçası çok takdir edilir ve bu iltifata teşekkür etmek için bir kısmı daha yayımlanır. Demek oluyor ki, Âlî Bey'in sözlüğü kitap olarak yayımlanmadan önce okurlar tarafından ilgi ve beğeniyle karşılanmıştır.

Alî Muzaffer, *Lehcetü'l Hakâyık*'ın 1899'da (r. 1315) yapılan ikinci baskısının "Önsöz"ünde yapıtın yayımlanma süreci hakkında şunları söyler:

> "Lehcetü'l Hakâyık"ı Encümen-i Teftîş ve Muâyene kemâl-i şiddetle reddetti. Müşârün-ileyh eserden bazı lûgatleri tayy ettiği hâlde dahi Maârife söz anlatmak mümkün olamadı. Ahîren Mısır'a gelirken getirdiğim bazı âsâr-ı gayrı-ı matbûa miyânında müşârün-ileyhin cânım gibi sakladığım bir iki eserini de getirmiştim. İşte "Lehcetü'l Hakâyık" bunlar miyânında olduğundan neşrine muvaffak oluyoruz. (4)

Yazar, yapıtından sözcük attığı hâlde sansür nedeniyle yayımlatamadığına göre, Kahire'de Matbaa-i Osmâniye'de yapılan ikinci baskıyla ilki aynı olabilir. İstanbul'daki Matbaa-i Dernersesyan tarafından 1910'da (r. 1326) yapılan üçüncü baskıya da "Önsöz" yazan Alî Muzaffer, bunun yazarın el yazısına dayandığını belirtir; önsözdeki diğer ifadeler de ilk iki baskının aynı olabileceğini düşündürür:

> 1312 senesinde Düyûn-ı Umûmiye idâresinde iken direktör merhûm Âlî Bey "Lehcetü'l-Hakâyık" nâmıyla tertîb etmiş olduğu bu eseri tab ve neşr edilmek üzere bana vermişti. O zamân maârif ve matbuât müsâid olmadığından Düyûn-ı Umûmiye matbaasında husûsî olarak kırk dâne kadar tab ve marifet-i âciz-ânemle merhûm-ı müşârün-ileyhin bazı sevdiklerine hediye edilmişti. Bu matbû nüshalardan bende iki dâne kalmış idi. Birini 1315 senesinde Mısrü'l-Kahire'de "Matbaa-i Osmâniye"de Sâlih Cemâl Efendi vâsıtasıyla bin nüsha olarak tab ettirdim. Mevcûdu kalmadı. Yalnız merhûmun hat-ı destiyle yâd-gâr etmiş olduğu nüsha kaldı ki işte o da budur. (2)

Alî Muzaffer'in yapıtın ikinci baskısına yazdığı "Önsöz", Âlî Bey'in yazınsal kişiliği hakkında da bilgiler verir. Buna göre, yaşadığı dönemde "Osmanlıların Molyeri" olarak tanınan Âlî Bey, Alî Muzaffer'in ısrarları üzerine yapıtlarını yayımlamaya ikna olur. Alî Muzaffer yazar hakkında şu yorumu yapar: "Kendisince 'zekâ'nın mâhiyeti 'sükût etmeği bilmek' olduğu için birtakım şarlatanlar gibi neşr-i âsâr ve temîn-i şöhret-i menâllı şeylerden külliyen ictinâb ederdi. Hattâ bazı ısrarlarım üzerine şifâhen defaâtle 'ben Ahmet Midhat Efendi değilim' demiş idi" (3-4). Burada aktarılanlar Âlî Bey'in alçakgönüllü kişiliğini vurgulamaktadır. Yapıtlarını yayımlamama, ün kazanmaya çabalamama ve çok tanınan bir yazar olmama konusunda kendisini Ahmet Mithat'ın, yani dönemindeki popüler edebiyatı

simgeleyen ve çok sayıda kitap yayımlayan bir edebiyatçının karşıtı olarak gördüğü anlaşılıyor.

Genel olarak kaynaklar, *Lehcetü'l Hakâyık*'ın Türk edebiyatında mizah sözlüğü türünün ilk örneği olduğu konusunda birleşir. Şemsettin Kutlu yapıtın sadeleştirilmiş metninin başındaki değerlendirme yazısında "Türkçe'de kelimelere ters ve mizahî mânâlar vermek sistemi[nin] edebiyatımız[da] ilk defa" (17) bu yapıtla başladığını belirtir. Ancak Günay Kut, "Yazmalar Arasında I: Mizahî Bir Lügat" başlıklı yazısında *Lehcetü'l Hakâyık*'tan önce mizahi sözlük türünde yazma bir yapıt olduğu hakkında bilgi vermektedir (249-52). Bu konuya çalışmamızın "*Lehcetü'l Hakâyık*'tan Önceki Sözlük Çalışmaları ve Mizah Anlayışı" başlıklı bölümünde değinilecektir. Necmettin Hacıeminoğlu, *Lehcetü'l Hakâyık*'ın çeviri yazısına yazdığı "Önsöz"de Tanzimat ile birlikte Türk edebiyatında görülen türlerden birinin Nef'î ve Eşref'in temsil ettiği Doğu hicvinden farklı olan "Fransızların satire dedikleri alaylı hiciv" (5) olduğunu ifade eder. Bu türün öncüsü olarak Ziya Paşa'nın *Zafernâme*'si ile *Zafernâme Şerhi*'ni gösterir ve bunu düzyazı alanında ilk takip edenlerden birinin Âlî Bey olduğunu belirtir. İki yazarı karşılaştıran Hacıeminoğlu, Ziya Paşa'nın bireysel ve kişisel sorunları, Âlî Bey'in ise sosyal aksaklıkları ve insani zaafları hicvettiğini söyler (5). Şükran Kurdakul ise Âlî Bey'in yapıtını "oyunlarında geçen güldürü sözcüklerini kapsayan sözlük" (58) olarak niteler. Ancak yazarın oyunları ile sözlük karşılaştırıldığında birebir örtüşme görülmemektedir.

Diyojen gazetesinin bazı sayılarında Âlî Bey'in sözlüğündekine benzer kısa metinler bulunmaktadır. *Diyojen*'in 1870-1871 yılları arasında yayımlanan 7, 9, 14, 21, 24. sayılarında "Lûgat" ve 88. sayısında "Lûgat-ı Osmâniyeye İlâve", *Hayal*'in 1874 yılında yayımlanan 50, 52 ve 56. sayılarında "Lûgat" başlığı altında yazılan maddelerin sözlükle ortak yönleri vardır. Bazı yazarlar bu sözlük parçalarının Âlî

Bey, bazıları ise başka yazarlar tarafından yazıldığını öne sürer. Ziyad Ebüzziya, "Diyojen" başlıklı yazısında Âlî Bey'in *Diyojen*'de çıkan yazılarının şunlar olduğunu iddia eder:

> *Diyojen*'in başlığı altındaki "Gölge Etme Başka İhsan İstemem" ibaresi, "Encümen-i Ülfet" makalesi (sy. 7), "Lugat" fıkraları (sy. 7, 9, 23+1), "Teşbîhât" (sy. 15), "Nezaketin Öbür Ciheti" (sy. 28), "Sokakta" (sy. 31), "Akdemce Vuku Bulan Bazı Sehviyatın Sahihleri" (sy. 57), "Mîzan" (sy. 57) ve "İki Taraftan Nedâmet" (sy. 58), "Lugat-ı Osmâniye'ye İlâve" (sy. 88), "Ecel-i Kaza" (sy. 167; Ebüzziya'nın piyesi hakkında tenkit) Âli Bey'e aittir. (479)

Cemal Kutay ise *Nelere Gülerlerdi?* adlı yapıtında Âlî Bey'in sözlüğünden örnekler verdikten sonra, *Diyojen* gazetesinde çıkan bazı "Lûgat"ların Teodor Kasap'a ait olduğunu söyler: "Teodor Kasab'ın kelimelere verdiği anlamlar, bir fıkra öncesindeki rahmetli Ali Beyinki gibi zarif değil amma daha gerçekçi" (48). Kutay, Osmanlı mizah gazetelerinde yayımlanan, sözcüklere mizahi karşılıklar yazılan başka metin örnekleri de verir. Bunlar arasında *Cem*'de çıktığını söylediği (203) kimlerin İstanbul'da hangi semtlerde oturmaları gerektiğine ilişkin sözcük listeleri (189-90) ile *Cem*'den önce *Çaylak*'ta yayımlanan benzer sözcükler ve karşılıklar da vardır (203). Kutay'ın kaynağını belirtmeyip listelerini verdiği metinler de bulunmaktadır. Bunlar, kimlere nelerin ikram edilmesi gerektiği, İstanbul'da kimlerin nerede oturması hakkında ve hayvan adlarının karşılığı olarak yazılan cümlelerdir (189-91). Yazarın verdiği metin örneklerinden birisi de 24 Eylül 1909'da *Kalem*'de çıkan, dilin sadeleştirilme çabalarını yeren sözcükler ile karşılıklarıdır (193-94). Bu örnekler ile Âlî Bey'in sözlüğünün üslupları aynı değildir; sadece sözcüklere mizahi karşılıklar bulma düşüncesi ortaktır. Bu anlamda, *Lehcetü'l*

Hakâyık'ın alanında bir öncü olduğu ve taklit edildiği söylenebilir. Hilmi Yücebaş, *Hiciv ve Mizah Edebiyatı Antolojisi* adlı çalışmasında Âlî Bey'in "Yeni Osmanlılar mektebinin fikir ve üslûp bakımından takipçilerinden" (61) olduğunu söyler ve yapıtını şöyle değerlendirir: "Bizde, nev'i itibarıyla kendisinden önce bir örneği olmadığı gibi, bu vadide sonraları ve hâlen yapılan denemeler de onu geçemedi. Bu, kelimelerin bilinen manalarına zıt ve mizahî mana vermek sistemidir" (292). Ömer Özcan, *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Hiciv ve Mizah* adlı kitabında *Lehcetü'l Hakâyık*'taki sözcük oyunlarının güldürdüğünü, düşündürdüğünü, ders verici olduğunu belirtir ve şu yorumu yapar: "Örnekler incelendiğinde sözcüklerin seçimi ve karşıtı hep düşündürücüdür. İstenildiği biçimde yorum yapılabilir. Yergi ve gülmecenin gücü buradadır" (256).

Âlî Bey'in sözlüğü ile Gustave Flaubert'in *Yerleşik Düşünceler Sözlüğü* arasında bağ kuran Sevengül Sönmez, "Lehçetü'l Hakâyık ve Yerleşik Düşünceler Sözlüğü" başlıklı makalesinde Âlî Bey'in 1897'de Flaubert'in 1850'li yıllarda yapıtlarını yazdıklarını söyler ve ikisi arasında kırk yedi ortak sözcük saptar. Sönmez bu konuyu şöyle yorumlar:

> Birbirine çok yakın tarihlerde uzak mekânlarda yazılan iki sözlük arasındaki benzerlik hayli ilginç; ancak bu benzerliği basit bir intihal olarak değerlendirmemek gerekmektedir. Âlî Bey eğer *Şık Görüşler Kataloğu*, diğer adıyla *Yerleşik Düşünceler Sözlüğü*'nü görmüş ise bir benzerini Osmanlı toplumunu esas alarak düzenlemek istemiş olmalıdır. (59)

Sönmez'in *Diyojen* gazetesinde yayımlanan maddelerin Âlî Bey'e ait olduğu hakkında da şüphesi olduğu şu sözlerinden anlaşılmaktadır: "Âli Beyin Fransa'da yazılan bu sözlükten haberdar olmaması ihtimali de elbet söz konusu. Yukarıda

belirttiğim gibi *Lehçetü'l Hakâyık*'taki sözcüklerin bir kısmı kimi yazarlar tarafından bir dergide daha önce yayımlanmıştır. Belki bunların bir araya getirilmesini uygun gören Âli Bey böylelikle bu türden bir sözlük oluşturmuştur" (59). Jacques Suffel, Flaubert'in (Türkçeye *Bilirbilmezler* olarak çevrilmiş olan) *Bouvard et Pécuchet* adlı romanına yazdığı önsözde yazarın sözlüğü ölümünden önce tamamlayamadığı bu romanda kullanmak üzere yazdığını belirtmektedir (14). Romanın yayımlanma yıllarının verildiği kronolojide sözlüğün romanın 1910 yılında yapılan baskısının arkasına eklenerek yayımlandığı anlaşılmaktadır (27). Buna göre, 1899'da ölen Âlî Bey'in bu sözlükten haberdar olması olanaksız gibidir.

Âlî Bey'in sözlüğü ile ilgili değerlendirmeler, gazetelerdeki kısa sözlük metinlerinin aidiyeti ve özgün bir mizah metni olup olmaması ile sınırlı değildir. Gülden Sağol, "Argo Sözlükleri" başlıklı yazısında *Lehcetü'l Hakâyık*'ın "Aslında bir mecaz sözlüğü olmakla birlikte yer yer argo sözlüğü hüviyeti taşıyan bir eser" (88) olduğunu söyler. Mehmet Arslan da *Argo Kitabı* adlı çalışmasında Türkçe argo sözlüklerini tanıtırken Sağol'un değerlendirmesine gönderme yaparak *Lehcetü'l Hakâyık*'ı argo yönüyle tanıtır (100). Kısıtlı sayıda argo sözcüklere yer verilmiş olmasına rağmen yapıtın bu şekilde değerlendirilmesi, mizah veya yergiden farklı yönleri olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Tezin *Lehcetü'l Hakâyık*'ın nasıl bir mizah sözlüğü olduğu hakkındaki "Mizah Söyleminin Yapısı ve İçeriği" başlıklı birinci bölümü, "*Lehcetü'l Hakâyık*'tan Önceki Sözlük Çalışmaları ve Mizah Anlayışı" ve "Metnin Özellikleri" olmak üzere iki alt bölümde ele alınıyor. Birinci alt bölümde, Osmanlı edebiyatı mizah ve sözlük geleneği açısından sözlüğün konumu gelenek hakkında verilen kısa bilgilerle değerlendiriliyor. İkinci alt bölümde yapıt, sözlük ve mizah sözlüğü türleri bakımından irdeleniyor ve sözlüğün içeriği ele alınıyor.

Tezin “ Mizah Söyleminin Çözümlenmesi” başlıklı ikinci bölümü, “İnsan Olmanın Ayırt Edici Özellikleri ve İnsan Davranışları”, “Kadın-Erkek İlişkileri”, “Osmanlı İmparatorluğu ile İlgili Siyasal ve Toplumsal Söylem” ve “Diğer Maddeler” olmak üzere dört alt başlıkta ele alınıyor.

İnsanın sözel, bedensel ve düşünsel boyutları hakkındaki sözlük maddelerinin irdelendiği “İnsan Olmanın Ayırt Edici Özellikleri ve İnsan Davranışları” başlıklı bölüm, “Sözel Davranışlar ve Akıl”, “Duygulara ve Karakter Özelliklerine Bağlı Davranışlar” ve “İnsana İlişkin Diğer Maddeler” olmak üzere üç alt başlıkta değerlendiriliyor. İlkinde sözlükte yer alan sözel davranışlarla ilgili maddeler akla ilişkin maddelerle birlikte irdeleniyor. İkinci alt başlıkta duygulara ve karakter özelliklerine yüklenen anlamlar inceleniyor. Üçüncüsünde eyleme, bedene dayalı insan davranışlarıyla ilgili maddeler tartışılıyor.

Kadınlar ve Erkekler hakkındaki maddelerin tartışıldığı “Kadın-Erkek İlişkileri” başlıklı bölüm, “Erkek ve Kadının Hâlleri”, “Aşk, Gönül, Aşkın Tarafları ve Cinsellik” ile “Evlenme, Boşanma ve Aile” olmak üzere üç alt başlıkta ele alınıyor. İlk alt başlıkta kadın ve erkek hakkındaki maddelerde onlara yüklenen anlamlar karşılaştırılarak inceleniyor. İkincisinde aşk ve gönül kavramlarına, âşık kişilere, cinselliğe ilişkin maddeler gruplanarak irdeleniyor. Üçüncüsünde evlilik, boşanma, aile ve aile fertleriyle ilgili maddeler tartışılıyor.

“Osmanlı İmparatorluğu ile İlgili Siyasal ve Toplumsal Söylem” başlıklı bölüm, “Siyasal Kavramlar ve Düşünceler”, “Adalet, Sağlık, Eğitim ve Ekonomi Hakkındaki Maddeler”, “Güzel Sanatlar Hakkındaki Maddeler” olmak üzere üç alt başlıkta ele alınıyor. İlkinde siyasal kavramlarla ilgili maddeler inceleniyor. İkincisinde adalet, meslek, sağlık, eğitim ve ekonomiyle ilgili kavram, terim veya sözcükler tartışılıyor. Üçüncüsünde görsel sanatlar, sahne sanatları, müzik ve

edebiyat hakkındaki maddeler değerlendiriliyor. “Diğer Maddeler” başlığı altında diğer bölümler içinde ele alınamayan, sınıflamalara uymayan sözlük maddeleri inceleniyor. Çalışmamızın “Ekler” bölümünde *Lehcetü’l Hakâyık*’ın ikinci ve üçüncü baskılarının karşılaştırılmasıyla oluşturulan çeviri yazısı ile önsözleri bulunuyor. Çeviri yazı yapılırken Osmanlıcanın ses özelliklerine, dilbilgisi kurallarına olabildiğince sadık kalındı. Tezdeki alıntılar bu çeviri yazıdan yapıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİZAH SÖYLEMİNİN YAPISI VE İÇERİĞİ

İlk okuyuşta Âlî Bey'in *Lehcetü'l Hakâyık* adlı sözlüğünün sözcüklere mizahi anlamlar vererek siyasal, toplumsal veya insana ilişkin farklı konularda eleştiri yaptığını söylemek olanaklıdır; ancak bu, yapıtın özellikleri ve mizah söylemi hakkında ilk izlenimlerdir. Çalışmamızın bu bölümünde, "*Lehcetü'l Hakâyık*'tan Önceki Sözlük Çalışmaları ve Mizah Anlayışı" başlığı altında yapıtın ilk baskısının yapıldığı 1899 (r.1315) yılında ve öncesinde Osmanlı edebiyatındaki sözlük ve mizah çalışmaları hakkında verilecek bilgilerle metnin ve yazarın konumu belirlenecektir. "Metnin Özellikleri" başlığı altında ise yapıtın biçim, üslup ve içerik özellikleri tanıtılıp değerlendirilerek tezin ikinci bölümünde yapılacak olan çözümlemenin alt yapısı hazırlanacaktır.

A. *Lehcetü'l Hakâyık*'tan Önceki Sözlük Çalışmaları ve Mizah Anlayışı

Osmanlı edebiyatında Tanzimat dönemine kadar manzum veya mensur olmak üzere pek çok sözlük çalışması yapıldığı bilinmektedir. İsmail Parlatır, "Türkçe Sözlük Çalışmaları ve Sorunlarımız" başlıklı yazısında Tanzimat'a kadarki yapıtların yabancı dillerden Osmanlıcaya aktarma veya çeviri olduğuna ve bunlarda Türkçeye yer verilmediğine, Türkçe madde başına rastlanmadığına değinir (5). Ancak Tanzimat döneminde hazırlanan ve Türkçe söz varlıklarına yer veren üç sözlüğe

dikkat çeker. Bunlar, Halil tarafından hazırlanıp 1852'de yayımlanan *Kitab-ı Müntehabat-ı Lûgat*, Ahmet Vefik Paşa'nın 1876'da yayımlanan *Lehçe-i Osmanî*'si ile Şemsettin Sami'nin 1901'de yayımlanan *Kamus-ı Türkî* adlı sözlükleridir (5-6). Mensur sözlüklerin yazılmaya devam ettiği bu dönemde yayımlanan sözlüklerin günümüz sözlük çalışmalarına yaklaşan bir tarzda geliştiği anlaşılmaktadır. Mehmet Ölmez, "Dosya: Tarihi Türk Dillerinin Sözlükleri" başlıklı yazısında "19. yüzyıldan, özellikle ikinci yarısından sonra bizde ve Batı ülkelerinde başta Osmanlıca ve Tatarca olmak üzere [T]ürk dilleri üzerine müstakil sözlükler hazırlandığını, karşılaştırmalı sözlükler yayımlandığını görürüz" (109) diyerek Türkçe sözlük çalışmalarının bu dönemde yaygınlaştığını vurgular. Bu bakımdan Âlî Bey'in mizah üretmek amacıyla bu türü seçmesinde yaygınlaşan sözlük çalışmalarının etkili olduğu söylenebilir. Öte yandan, Günay Kut, "Yazmalar Arasında I: Mizahî Bir Lügat" başlıklı yazısında Âlî Bey'in sözlüğünden önce yazılmış mizahi sözlük türünde yazma bir yapıttan söz eder. Günay Kut bu konuda şu bilgileri vermektedir:

> 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında kaleme alınmış olması kuvvetle muhtemel olan bu mizahî lügat gerçekten ilgi çekicidir. Birçok bakımdan Âlî Bey'in *Lehcetü'l-hakâyık* (Mısır: Matbaa-i Osmaniye, 1315/1897) adlı mizahî lügatini andırmaktadır. Bu lügat *vâkıât* (gerçekler), *tahkîkât* (incelemeler), *tarîfât* (tarifler), *mücerrebât* (denenmişler), *meşhûrât* (meşhurlar), *mekûlât* (yiyecekler), *meşrûbât* (içecekler), *mekrûhât* (kerih olanlar) ve *menhiyyât* (yasaklar) bölümlerine ayrılmıştır. Lügatin kimin tarafından hazırlandığı hakkında bir bilgimiz yoktur. (251)

Âlî Bey'in bu metni görüp görmediğini bilmiyoruz. Ancak Osmanlı edebiyat geleneğinde yukarıda sözü edilen mizah sözlüğünün bir tür olarak yaygın olmadığı

düşünülürse yazarın bu metinden habersiz olma ihtimali yüksektir. Kut'un verdiği örneklerden yazarı bilinmeyen sözlük ile Âlî Bey'in sözlüğü arasında biçimsel olarak benzerlik olmadığı anlaşılmaktadır. Yazma sözlük bölümlere ayrılırken *Lehcetü'l Hakâyık* alfabe sırasına göre yazılmıştır. Diğer taraftan, sözcüklere sözlük anlamları dışında mizahi açıklamalar getirme bakımından benzemektedirler. Örneğin yazma sözlüğün "incelemeler" bölümünde yer alan "Akçe" sözcüğü "can kurtaran" (252), Âlî Bey'in sözlüğünde "milyon tohumu" olarak tanımlanmaktadır.

Osmanlı edebiyatına ilişkin kaynaklara göz gezdirildiğinde başlangıcından bu yana mizahın çok çeşitli türlerde yapıldığı dikkat çeker. Tiyatro çalışmalarını, uyarlamalarını, mizahi yapıtlar olarak gerçekleştiren bir yazarın da bu gelenekten etkilenmediği düşünülemez. Gelenekte mizah, hem gülmenin hem de eleştirinin aracı olarak kullanılmıştır. Tunca Kortantamer, "Osmanlı Dönemi Türk Mizah Anlayışı" başlıklı makalesinde İslam kültüründe mizahı dışlayanların yanı sıra onu Kur'an veya Hz. Muhammet'in sözlerine dayandırarak belirli koşullar altında onaylayan yaklaşımlar hakkında bilgi verir. Kortantamer, teori ile yapıtlardaki anlayışın çeliştiğine dikkat çeker: "İslam kültürü etkisinde Osmanlı sahasında oluşan Türk edebiyatında temel ilke olarak insan onurunu aşağılayıcı mizah şeklinin teoride reddedilmesine, mizahın zarif, hoş, ölçülü ve yerinde olanının makbul sayılmasına rağmen, mizahın ürünlerine bakıldığında pratiğin teoriyle çok zaman uyuşmadığını görmek mümkündür" (137). Kortantamer, geleneksel mizah ürünlerinin çeşitliliğine de değinir:

> Osmanlı dönemi Türk mizahında hezl ve hiciv yanında ta'riz, şathiyyat, latife, mutayebe, şaka, nükte, suhriyye, fıkra, hikâye gibi adlar altında, toplumsal eleştiri, gülünçleştirerek cezalandırma, eğitim, eğlendirme ve haz verme amacı güden çeşitli karakterlerde çeşitli yazı

> türleri ve nazım şekillerinden yararlanan zengin ürünler ve etrafında güldürücü hikâyeler oluşan pek çok tip ve kişi vardır. (137)

Öte yandan, mizah yoluyla toplumsal eleştirinin yapıldığı görüşü hakkında farklı yorumlar da söz konusudur. Mustafa Apaydın, "Türk Hiciv Edebiyatında Önemli Bir Aşama: Ziya Paşa'nın *Zafername*'si" başlıklı yazısında "Türk hiciv geleneğinde hicvin hedefi çoğunlukla birey olmuştur" (90) diyerek bu gelenek hakkında şu değerlendirmeleri yapar: "Türk edebiyatında güçlü bir hiciv geleneği vardır. Tanzimat öncesi Türk edebiyatında hiciv örnekleri, kaba sözlere, sövgüye, cinsel göndermelere sahip olması nedeniyle hor görülmüştür" (90). Apaydın, Ziya Paşa'nın hicvi yerleşik anlayıştan uzaklaştırdığını da söyler (91). Ziya Paşa, *Zafername* adlı manzum yapıtında farklı anlatıcılarla yergi yapar, manzum parçanın şerh edildiği bölümde sanki şerh gerektiriyormuş gibi, sözcüklerin anlamlarını vermeyi yergi tekniği olarak kullanır. Apaydın, adı geçen yazısında *Zafername*'de "Kelime açıklamasında, kelimenin uzak ve hicve uygun çağrışımının anlam olarak verilmesi sık rastlanan bir durumdur" (95) der ve Ziya Paşa'nın tekniğinin gelenekten geldiğine dikkat çekerek şu yorumu yapar:

> Divan şiirinde kelimelerin temel anlamları dışında mecazlı anlamları daha yaygın bir kullanıma sahiptir. *Zafername*'de ise, bazı kelimelerin yaygın olarak bilinen mecazlı anlamları yerine sözlük anlamlarının kullanılması, hicvi doğuran anlatım tekniklerinden biridir. Bazen de kullanılan kelimelerin hicve yönelik anlam taşıdığını, eserin yazıldığı döneme veya Ziya Paşa'ya özel çağrışımları düşünüldüğünde çıkarabilir. Bunlar gibi birçok anlatım tekniği manzum kısımda dolaylı hicvi oluşturmak için başarıyla kullanılmıştır. (94)

Âlî Bey'in yapıtında yazarın farklı yüzlerini yansıtan kurgusal anlatıcılar bulunmaktadır. Bu konuya "Metnin Özellikleri" bölümünde ayrıntılı olarak değinilecektir. Âlî Bey mecazi karşılıklar bulmak konusunda ustadır ve gelenekte varolan bu tekniğin kullanımı Ziya Paşa'nın yapıtı ile benzerlik gösterir. Örneğin, Ziya Paşa, yapıtının şerh kısmında "Avukat: Sarı at vezninde, dâva vekili mânasına olduğu, yine tercüman-ı merkum'dan rivayet olunur. Bunların içinde bizim mahkemelerdeki dâva vekilleri gibi muzur ve edepsizler dahi bulunursa da, belâgat ve namus erbabından olanlar da varmış" (136) diyerek avukatlara olan güvensizliği ve ahlaklı olanlarının azlığı hakkındaki düşüncelerini söyler. Âlî Bey ise benzer bir düşünceyi sözlüğüne koyduğu maddelerde kendi üslubuyla ifade eder: "Avukat: Mücrimler câme-şûycusu"; "Muammâ: Avukat cüz-dânı". Bu karşılaştırmadan anlaşılacağı gibi, Ziya Paşa ve Âlî Bey'in sözcüklere anlam yüklerken yerme amacı gütmeleri benzemektedir; ancak üslupları farklıdır. Buna göre, Âlî Bey'in zeki ve kabalıktan uzak mizah anlayışı düşünüldüğünde onun yaşadığı dönemde durumun değiştiği anlaşılmaktadır. Âlî Bey'in yaşadığı dönemde mizah anlayışının dönüşüm geçirdiğine ilişkin görüşlere sıkça rastlanır. Apaydın, *Zafername* ile hiciv konusundaki değişimi ilişkilendirirken Ömer Özcan, *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Hiciv ve Mizah* adlı kitabında bu konuda Âlî Bey'in sözlüğünü örnek gösterir: "Divan edebiyatı ile süregelen yergi ve mizah edebiyatımız Tanzimat edebiyatı ile yeni bir değişim çizgisine girer. Çevirilerle başlayan yenilikler Lehçet ül Hakâyık'la yeni bir yüz kazanır" (25). Âlî Bey'in *Lehcetü'l Hakâyık* adlı sözlüğü, geç dönem Osmanlı edebiyatında "incelikli mizah"ın ilk örneği olmamakla birlikte Batı kültüründe örnekleri görülen "mizahi sözlük" türü açısından öncü yapıtlardan biridir.

Tanzimat döneminde değişim geçiren geleneksel mizah anlayışı, basın ve tiyatro yapıtları aracılığıyla geliştirilmiştir. Âlî Bey'in "Lûgat" metinlerinin de gazetelerde çıkmış olması mizahın modernleşmesinde yazılı kültürün etkili olduğunu gösterir. M. Bülent Varlık, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mizah" başlıklı yazısında Türk mizahını tarihi açıdan sözlü ve yazılı olmak üzere ikiye ayırarak değerlendirir: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar geçen yıllar, bu iki mizah döneminin kesişim yıllarını oluşturur. Bu süreç içinde sözlü mizah yavaş yavaş önemini yitirmeye, etkinliğini kaybetmeye başlamış; buna karşılık yazılı mizah doğmuş ve yükselmiştir" (1092). Varlık, bu geçiş sırasında yazılı dönemin sözlü olanın öğelerini içererek oluştuğuna da dikkat çeker; yazılı mizahın öncüleri olarak mizah gazetelerini gösterir ve ilk mizah yayınlarının *Terakki* gazetesinin ekleri ve ilk mizah gazetesinin ise *Diyojen* olduğunu belirtir (1093). Ferit Öngören, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türk Mizahı ve Hicvi* adlı çalışmasında mizah anlayışındaki değişimi I. Meşrutiyet'in (1876) ilanı ile gelişen şartlara bağlar: "Meşrutiyet döneminde, geleneksel Osmanlı mizah örnekleri ile Batılı mizah örnekleri bir arada görünürler" (60). Öngören, bu dönemde halk eğlencelerindeki değişime de dikkat çeker: "Osmanlı'da ilkin bir aydın mizahı olarak başlayan Karagöz, meddah ve ortaoyunu, Meşrutiyet günlerinde bir halk eğlencesi durumuna gelmiş. Aydın kesimin mizahı, Batılı anlamda mizah dergileri ile Direklerarası eğlenceleri, komedi ve kantoları olmuştur. Meşrutiyet, bu görünüşüyle mizahımızda bir geçiş dönemi sayılabilir" (60). Buna göre, toplumsal ve siyasal gelişmeleri yakından izleyen mizah basını için olduğu kadar halk için de eğlence anlayışı farklılaşmıştır. François Georgeon, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gülmek mi?" başlıklı yazısında mizah basınının 1870-1877 arasındaki ilk yıllarını geçiş dönemi olarak değerlendirir: "Bu dönemde hem geleneksel mizah malzemelerine, şakalara, taklitlere, kelime oyunlarına rastlanmakta; hem de daha

eleştirel, daha entelektüel, daha mesafeli ve ironi ile hicve daha geniş yer veren, yeni bir komik anlayışın unsurları ortaya çıkmaktadır" (93). Anlaşılıyor ki II. Abdülhamit döneminde siyasal baskılar artmadan önce İstanbul aydını veya halkı mizaha ilgi gösteriyordu. Georgeon, "İstanbul'un Aynası Osmanlı Yergi Basını" başlıklı yazısında bu durumu şöyle yorumlar: "Osmanlı yergi basını, 1860'lı yıllardan sonra, fikir basınının ortaya çıkması ve Genç Osmanlılar hareketinin yerleşmesinin bir uzantısı olarak doğmaktadır. Bu basının başı sürekli olarak sansürle derde girmiş ve 1877 yılına kadar düzensiz bir varlık sürdürmüştür" (47). Yazılarını *Çıngıraklı Tatar*, *Diyojen* ve *Hayal* adlı mizah gazetelerinde imzasız yayımlayan Âlî Bey'in gazete yazılarının sansürlendiğine ilişkin herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Öte yandan, Alî Muzaffer'in sözlüğün ikinci baskısının önsözünde verdiği bilgiler, kitabın yayımlanma sürecinde müdahaleye uğradığını açıkça ifade eder. Ancak sözlükte istibdat döneminde yasaklanan bazı sözcüklerin olduğu da unutulmamalıdır. Bu konu tezimizin sözlüğün çözümlemesinin yapıldığı ikinci bölümde değerlendirilecektir.

Âlî Bey'in *Diyojen*'de yazıları yayımlanan Namık Kemal veya dönemin "Yeni Osmanlılar" diye adlandırılan diğer aydınları ile ilişkide olduğu düşünülebilir. Ancak onların siyasal görüşlerini açıkça paylaştığına ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. Cemal Kutay, Âlî Bey'in Düyun-ı Umûmiye müfettişiyken görevli olarak İstanbul dışına teftişe gönderilmesini (1884-1888) bir tür siyasal sürgün olarak değerlendirmektedir: "[D]ilimizde kullanılan, fakat lugatlerin mizahi ifadesini büyük bir üstadlıkla Türkçemize getiren Ali Bey, öteki aydın [Yeni Osmanlılar] gibi Sultan Hamid'in gazabına uğradı, Namık Kemal gibi siyasi sürgün olarak ülke ülke dolaşmaya mecbur edildi, eserini Ali Muzaffer Bey isimli vefakâr bir dostuna emanet etti" (43). *Lehcetü'l Hakâyık*'ın ikinci baskısını sadeleştiren

Şemsettin Kutlu, giriş yazısında Âlî Bey'in Bağdat'taki teftişi bittikten sonra görevden alındığını ve İstanbul'a çağrıldığı 1888'e kadar orada kaldığını belirtir (14).

Âlî Bey'in sözlüğü yayımlanmadan önce ve yayımlandığı dönemde mizah anlayışındaki değişim hakkındaki saptamalardan anlaşılacağı gibi, yapıt dönemi için de yenidir. Osmanlı edebiyat tarihi açısından mizah yapmak için sözlük türünün seçimi ve yapıttaki mizahi söylem dikkat çekicidir.

B. Metnin Özellikleri

Lehcetü'l Hakâyık'ta kullanılan yazın biçimi sözlüktür; ancak bir sözlükten beklenenler düşünüldüğünde türü için "sözlük" demek yeterli değildir. Bu bölümde yapıtın sözlük türü ile ilişkisi araştırılacak ve biçim, içerik, üslup özellikleri değerlendirilecektir.

Yapıt, *Türkçe Sözlük*'e göre sözlüklerden beklenen "Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lügat" (1806) işlevini tanım düzeyinde yerine getirmemektedir. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)* adlı kitabında daha geniş bir sözlük tanımı yapar: "Bir dilin (ya da birden çok dilin) sözvarlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren bağımsız biçimbirimleri temel alarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir sözvarlığı kitabı" (75). Bu açıdan bakıldığında yapıtta Osmanlıcanın söz varlığının bütünü verilmez, madde başlarının söyleyiş biçimleri ve kökenleri gösterilmez, diğer söz öğeleriyle bağ kurarak anlamları yazılmaz, ancak değişik kullanımlara örnek olabilecek karşılıklar verilir.

Sözlüğün 1899'da yapılan ikinci baskısında 350, 1910'da yapılan üçüncü baskısında 365 madde başı vardır. Baskıların karşılaştırılması ve ortak olmayan

sözcüklerin saptanması sonucu oluşturduğumuz çeviri yazıda (bkz. Ek C) 368 madde başına ulaşılmıştır. Sözlüğün elimizde olan ikinci ve üçüncü baskılarında madde başları, açıklamalar ve noktalama bakımından farklılıklar olduğu saptanmıştır. Yapıtın üçüncü baskısında olup ikincisinde yer almayan maddeler sırasıyla şunlardır: "İnşaallah" (5), "Gassâl" (17) ve "Kaim-i vâlide" (18). İkinci baskıda olup üçüncüsünde bulunmayan maddeler ise şunlardır: "Übüvvet" (6), "Islâhat" (7), "Baba" (10), "Burun", "Politika" (11), "Bilmece" (12), "Cân sıkıntısı" (14), "Hisse-dâr" (16), "Duhân" (18), "Dudak" (18), "Rezâlet" (19), "Sonda" (24), "İffet" (25), "Kan" (27), "Kizb" (29), "Nezle" (34), "Vefâsızlık" (35) ve "Heykel-tırâş" (36). Her iki baskıda da yer alan, ancak ek, sözcük veya cümle düzeyinde farklılık gösteren maddeler de vardır. Örneğin, üçüncü baskıdaki "Lâle: Terbiye görmemiş güzel bir kız" maddesindeki "bir" sözcüğü ikinci baskıda bulunmuyor.

Sözlük türündeki yapıtların tek tip olmadığı, kendi arasında farklılaştığı da bilinmektedir. Doğan Aksan'ın çeşitli ölçütlere göre sınıflandırdığı sözlük türlerini (75-76) göz önünde bulundurduğumuzda *Lehcetü'l Hakâyık*'ın "tek dilli" olması ve "alfabe" sırasını izlemesi bakımından sözlük olmaya yakın olduğunu söyleyebiliriz.

Lehcetü'l Hakâyık'ta sözlük türünün biçimsel özelliklerini hatırlatan kullanımlara rastlanmaktadır. Maddelerin alfabe sırasına göre dizilmesi veya aynı Osmanlıcadan Osmanlıcaya olması bakımından türle benzerlik gösteren yapıtın dili Türkçedir ve yapıtta yazıldığı çağın Osmanlıca sözcükleri kullanılır. Madde başları Osmanlı alfabesine göre sıralanmıştır. Bunlarda isim, sıfat, eylem veya tamlamalara rastlanması da seçimlerde belli bir sözcük türüne odaklanılmadığını gösterir. Maddelerin karşılıkları tek bir sözcükten, bir tamlamadan, tümceden, cümleden veya deyimden oluşabilmektedir. Bu maddelerin karşılığı olarak Osmanlıcadaki "sözlük" anlamları değil, yazarın yaratıcı zekasını yansıtan mizahi karşılıklar verilir. Sözlükte

işlenen konu çeşitliliğinden yazarın bir sınırlamaya gitme gereği duymadığı fark edilir. Siyasal veya toplumsal hayatın birçok alanından çeşitli eşyalara kadar geniş bir yelpaze söz konusu edilmiştir. Bu saptamalar göz önünde bulundurulduğunda yapıtın sözlük biçimini taklit eden bir metin olduğu söylenebilir.

Osmanlı dışındaki edebiyatlarda da sözlük türünde yazılmış mizahi bir metin olan *Lehcetü'l Hakâyık* gibi yapıtlar bulunmaktadır. Bu metinlerle ilgili değerlendirmelere mizah kuramına ilişkin kitaplarda da rastlanmaktadır. Bu tür yapıtlar için Ambrose Bierce'ın *Şeytanın Sözlüğü* (İng. The Devil's Dictionary) ile Gustave Flaubert'in *Yerleşik Düşünceler Sözlüğü (Şık Görüşler Kataloğu)* (Fr. Le Dictionnaire des idées reçues (Le catalogue des opinions chic)) adlı çalışmaları örnek gösterilmektedir. George A. Test, *Satire: Spirit and Art* (Yergi: Ruh ve Sanat) adlı çalışmasında *Şeytanın Sözlüğü*'nü şu sözlerle değerlendirir: "Bierce'ın sözlüğü, bozulmuş üsluplar [*styles*] ve içeriğin [*content*] yergisel taklididir; kötüye kullanılmış biçimler ve uygunsuz öğelerden oluşur" (236-37). Sözlük türünün kullanımı açısından Test'in Bierce'ın sözlüğü hakkındaki yorumlarına bakıldığında Âlî Bey'in yapıtının türünü tanımlamaya yardımcı olmaktadır. Test, "bozulmuş biçim ironisi"ni (*irony of misused form*) şöyle tanımlar: "Bozulmuş biçim ironisi ve uygunsuz öğeler ironisi olarak adlandırılabilen biçimler ve üsluplar, yerginin hedefi olmazlar, fakat özellikler ve üsluplar çoğunlukla, ironi üretmek için sömürülmüş oyunlar ve taşıyıcılar olarak kullanılmıştır" (169). Buna göre, Âlî Bey ironi üretmek için sözlük türünü seçmiştir. Test, "Yergiciler almanak, sözlük, tarif, ölüm ilanı gibi biçimleri ironi yaratma amacıyla kullanmışlardır" (173) derken "bozulmuş biçim ironisi" üretmek için çeşitli türlerin kullanılabileceğine dikkat çeker. İronistin bir biçimi alıp bu şekilde kullanmasının amacı konusunda şunları söyler: "Öğeler, özgün ya da tanıdık kullanımları bakımından farklı şekillerde bir araya getirilir. Amaç, bir üslubu

veya biçimi gözden düşürmek değil, fakat bunu yerginin olağan amaçları için, yani bir kişiye, gruba ya da kuruma alayla saldırı için kullanmaktır. Çok yaygın olarak kullanılan ve fakat en az anlaşılmış taklit türü, bir biçimi kastedilmeyen şekilde, başka bir deyişle, kasten bozulması tekniğidir (169).

Âlî Bey'in sözlük türünü seçmesinin nedeni veya türün sağladığı olanaklardan nasıl yararlandığı sözlüğün yapısından, üslubundan çıkarılabilir. Yapıt bir sözlükle karşılaşacağını zanneden okur için biçim kadar üslup ve içerik açısından da şaşırtıcıdır. Örneğin, *Türkçe Sözlük*'te "kardeşlik" için şöyle bir açıklama verilir: "Kardeş olma durumu, uhuvvet" (1084). *Kâmûs-ı Türkî*'de "uhuvvet" için "Karındaşlık, biraderlik" (82) tanımı verilir. Ancak *Lehcetü'l Hakâyık*'ta "Uhuvvet: Evet ammâ kesesi ayrı" açıklaması Âlî Bey'in sözcükleri tanımlamak gibi bir amacı olmadığını göstermesinin yanı sıra, öznel bir söylemin varlığını gösterir. George A. Test yergicinin üslubu, içeriği, konuyu kullanma yöntemi hakkında şunları söyler:

> Yergici çeşitli uyumsuzluklar yaratmak için biçimin yanı sıra üslubu ve içeriği de manipüle edebilir. Belli bağlamlarda ve belli amaçlar için kullanılan geleneksel bir biçim başta niyet edilenden farklı bağlamlara sokulabilir. Benzer şekilde değeri ve statüsü belirlenmiş ve kabul edilmiş bir konu ya da tema okurun beklentilerini bozacak şekilde kullanılabilir. (174)

Lehcetü'l Hakâyık'ta okurun beklentilerinin boşa çıkarılması, ironinin hedefine ulaştığını göstermesi bakımından önemlidir. Yapıta alınan sözcüklerin sınırlı olması ve oluşturulan mizahi söylem, metnin bir sistemi olduğunu düşündürmektedir. Bu konuda, yapıt içinde ortaklık gösteren bazı maddeler örneklenerek saptamalar yapılabilir. Madde başlarının karşılıklarına bakıldığında bir sözlükte olması gereken tutarlılık bulunmamaktadır. "Altun: Miftâh" maddesindeki gibi tek bir sözcük

açıklama olabilmektedir. “Eczâcı: Müdîr-i umûr-i dâhiliye” maddesindeki gibi, karşılık olarak bir tamlama da verilebilmektedir. “Edeb: Yaldızlı hab”daki gibi deyim veya atasözleri de karşılık olmaktadır. “Edâ: Güzel değil lâkin bir tavır ve edâsı var ki... Düzce gudubetler tesellîsi” gibi cümle veya cümlelerden, yarım bırakılmış ifadelerden oluşan karşılıklar da verilmektedir. Madde başları ile karşılıklarının birbirinin zıttı olan ifadelerden oluşması sözlükte sıklıkla kullanılan bir yöntemdir. Bu durum “Muvakkat: Dâimî” ile “Çok: Yine az” örneklerindeki gibi tek veya birden çok sözcük ile olabilmektedir. “Cüce: Büyük âdemlerin yakından görünüşü” maddesindeki gibi niteliklerin, olguların, kavramların zıddını çağrıştıracak şekilde de yapılmakta veya ifadenin anlamından çıkabilmektedir. Üsluptaki bu farklılıklar, zıt madde başlarına yer verilmesiyle veya zıt madde karşılıklarının kullanılmasıyla da yapılabilmektedir. “Hiss-i insânî: Mechûl” ile “Hiss-i hayvânî: Malûm” örneğinde olduğu gibi hem madde başı hem de karşılık, birbirinin zıddı olabilmektedir. Sözlükte zıtlığın yanı sıra eş anlamlı ifadeler de söz konusudur. Eş anlamlı madde başlarının kullanıldığı veya karşılıklarının eşleştiği görülebilir. Örneğin “Hat: Fikr-i mer’î” ile “Yazı: Fikr-i meşhud” maddelerinde hem madde başları hem de karşılık eş anlamlıdır. Sözcüklerin karşılıklarının “Tımâr-hâne: Mesken-i zuafâ-yi mecânîn. Derûnunda bulunmayanlar akıllı demektir” örneğindeki gibi, onların gerçek anlamlarını da içerecek şekilde verildiği de olur. Yazarın zıtlık ile eş anlamlılığı kullanması, yapıtın mizah söyleminin incelendiği bölümde değerlendirilecektir.

Âlî Bey’in mizah söylemini tek bir bakış açısından yapmamasından dolayı sözlükte birden çok anlatıcının bulunma olasılığı akla gelebilir. Buna göre, “uhuvvet” maddesindeki gibi, bir diyalog cümlesinde olabilecek bir soruya verilen yanıt ifadesinin yanı sıra, yanıtı beklenmeyen soruların sorulduğu da görülür: “İâde-i

âfiyet: Zavallı tabîblerin bunda ne kabâhati var?". George A. Test, Bierce'ın bir putkırıcı (*iconoclast*) olduğunu, maskeler (*personae*) aracılığıyla metnini yazmış olma olasılığı üzerinde durulmadığını belirtmiştir (222). Yazar, putkırıcıların maskeleri hakkında şunları söyler: "Putkırıcılar çeşitli türler, edebi karakterler ve kamu figürleri olarak, ama genellikle ve özellikle maske olarak ortaya çıkarlar; bu maskelerin oluşturduğu yelpaze tam anlamıyla kurgulanmış ve tanınmış olandan hafifçe kurgulanmış olana ve genellikle tanınmayana uzanır" (222). Test'in sözünü ettiği "maske", sözlükteki farklı söylemleri geliştiren yazarın farklı kişileri çağrıştıran üslupları veya birden çok yazar-anlatıcıyı devreye sokması anlamına gelir. Konuşma üslubuyla yazılan, "Cezr-i müşterek: Zen-i hem-civâr. Hani ya Türkçe bir şarkı vardır: 'O bizim komşunun kızı!...' " gibi maddeler ile "Tabîb: Gel sözümü dinle sâde su iç" gibi ifadelerde bir diyaloğun parçasıymış izlenimi veren veya madde başını temsil eden kurgulanmış bir anlatıcının kullanıldığı düşünülebilir.

Lehcetü'l Hakâyık'ta yazarın okuru yönlendirmek için parantez veya çift tırnak içinden seslendiği de görülebilir. Örneğin "Ütü: 'Geveze lûgatine mürâcaat' " maddesi okuru "gevezelik" sözcüğüne veya "kafa ütülemek" argo ifadesine yönlendirmektedir. "Red: (Kadınlar ciheti) edeb dâhilinde muvâfakat" maddesinde ise verdiği karşılığı kadınlar ile sınırlar. "Rüşvet: Hizmet mukabili hediye. (Kanûnen memnû'dur)" maddesinde parantez içinde gerçekliği olan bir karşılık verir. "Âkûl: Kalb-zen. (Kalpazan okuma!)" maddesinde ise okuru sözcüğün karşılığını "kalpazan" değil, "kalbe vuran" veya "kadın kalbi" anlamına gelecek şeklinde okuması için yönlendirir.

Metinde yazarın sesinin birinci tekil kişi mi yoksa kurgulanmış bir anlatıcı mı olduğu konusunda kararsız kalınabilen bir anlatıcı tipi de söz konusudur.

Örneğin “Asîl: Ben bilir miyim ya!.. Kendisi diyor!” maddesinde anlatıcıya bir soru yöneltilmiş de yanıt veriyormuş gibi bir karşılık verilir. “Bilâ-ihtiyâr: Dâima öylelikle olur!...” maddesinde yorum yapan bir anlatıcı söz konusudur. “Görünür kazâ: Teehhül… Yok hatâ ettim! Kirâ beygiri” maddesinde ise bir bağlaç aynı işlevi görecekken birinci tekil kişiyle kendisiyle konuşan veya metnin yazım sürecine okuru dahil ettiği düşünülebilecek bir anlatıcı görülür. Bir başka maddede ise “Sersem: Siz… Pardon! Bendeniz… Biz vesselâm!” diyen anlatıcı okura ve kendisine sersem diyerek aradaki sınırı kaldırmaktadır.

Birinci tekil kişi ile bir deneyimini yansıtan, yaşanmış bir olayı anlatır gibi inandırıcı olabilen anlatıcı örneği de bulunmaktadır. Örneğin “Zenginlik: Hiç dikkat buyurdunuz mu? Ekserî mûsikîden bî-behre olanların salonlarında en güzel ve en kıymet-dâr piyanolar bulunur. Maa-hâzâ ben ne vakit bir zengin salonunda piyano görsem hüsn-i zann ederek sâhibinin çaldığına zâhib olurum” maddesindeki anlatıcı, verdiği örneği kendisine uyarlar. “Kısâs: Meselâ: Bir güzel kadını tutup rızâsına muhâlif olarak dudaklarından öperim. Kadın davâ edecek olursa o da beni tutarak ayniyle dudaklarımdan öpebilir” maddesindeki anlatıcı tipi, okuru konuşanın kim olduğu konusunda yönsüz bırakabilir. Yazar ile konuşan başka bir kişinin varlığının ayırt edilmesi konusunda okuyanı kararsız bırakan ifadeler için George A. Test şöyle bir değerlendirme yapar:

> Yazar ile maskesi arasındaki sınırı saptamanın kolay olmadığını teslim etmek gerekir. Ama yazar ile maskenin tamamen farklı olduğunu düşünmek de doğru olmaz. Farklı olabilirler; ama örtüşürler ve bazı ortak özellikleri vardır. Öte yandan yazarın gerçek kişiliği maskede yer almayabilir. Çoğu maske yergideki çoğu karakter gibi bir karikatür olur. (222)

Bu bakımdan Âlî Bey'in karikatürize edilmiş anlatıcı tipleri yarattığı da düşünülebilir. Ayrımın zorluğuna rağmen, incelenen örneklerde yapıtta tek tip bir üslup olduğundan veya tekil bir mizah söyleminden bahsedilemeyeceği açıktır.

Sözlüğün yapısı hakkında değinilmesi gereken bir başka özellik ise, madde başı olan sözcüklerin başka maddelerin açıklama kısmında kullanılmasıdır. Maddeler alfabetik olarak sıralandığı için bu, ilk bakışta göze çarpmaz; ancak bunu örnekleyen maddeler arka arkaya okunduğunda ilginç bir tarz yaratıldığı fark edilir. Örneğin, "Baş ağrısı: Bahâne", "Bahâne: Sevmek" ve "Sevmek: Fi'l-i müteaddî", hem madde başı hem de karşılık düzeyinde süreklilik gösterir ve sözcüklerin kasten bu şekilde kurgulandığını düşündürür. *Diyojen*'in 24. sayısında yer alan, alfabe sırasına sokulmadan yayımlanan "Baş titretme: Seğir-i zımnî", "Seğir-i zımnî: Moda" ile "Moda: Kimine yaraşır kimine yaraşmaz muhtereât terbiye ve sâhte etvâr-ı acîbe" (3) maddeleri de *Lehcetü'l Hakâyık*'ta görülebilen bazı madde girişlerine benzemektedir.

Diyojen'de "Lûgat" başlığı altında yayımlanan metinler ile sözlükteki madde başları ve açıklamalar arasında ortak olanlar da bulunmaktadır. Karşılıklarda farklılık olsa da ortak olan madde başları sırasıyla şunlardır: "nankörlük", "dost", "insân", "gurûr", "moda", "güzellik", "hayvân", "şemsiye", "ilim", "çocuk", "aşk" ve "kanbur". Ayrıca *Diyojen*'de "fistân", "hekîm", "kadın", "çirkin" şeklinde, sözlükte ise "libâs", "tabîb", "nisâ", çirkinlik" şeklinde yer alan madde başları vardır. *Hayal*'deki "Lûgat" maddelerinde de sözlükteki madde başları ve karşılıklara ortak olanlar bulunmaktadır. Örneğin, *Hayal*'in 56. sayısındaki "Âlim: Cehâletini henüz idrâk etmiş bir adam" (3) maddesi, sözlükteki "Âlim: Bir şey bilmediğini bilen" maddesine benzemektedir. Sözlükteki "Kefen: Moda gazetelerine mürâcaat etmeden biçilir libâs" ile *Hayal*'in 52. sayısındaki "Kefen: Modası Paris'ten gelmeyen yalnız bir elbisedir" (3) maddelerinde söylenmek istenen aynıdır. Sözlükteki "Matbaa:

Matbah-ı efkâr" ve *Hayal*'in 50. sayısındaki "Matbaa: Efkâr pişirecek matbah" (4) maddeleri söylem bakımından birbiriyle örtüşür. Bu örneklerdeki gibi ifadeler *Diyojen*'dekilere göre daha çoktur. Sözlük ve *Hayal*'de ortak olan madde başları ise şunlardır ve sözlükte farklı yazılanlar parantez içinde gösterilenlerdir: "dostî" (dostluk), "hicâb", "matbaa", "dil" (lisân), "çirkinlik", "sinn" (yaş), "sefâhat", "afv", "nasîhat", "fırsat", "edeb", "şikence" (işkence), "hisse-dâr", "hak", "gece", "göz", "sıhhat", "vakit", "lâ-yuhtîlik", "kefen", "hasta", "âlim", "nankörlük", "imlâ", "sirkat", "eczâhâne" (eczâcı dükkânı), "nazar", "geveze", "şahâdet-nâme", "muaccizlik" (muacciz), "atş". *Diyojen* ve *Hayal*'de imzasız yayımlanan "Lûgat" örnekleri ile *Lehcetü'l Hakâyık* arasındaki benzerlikler, bu metinlerin Âlî Bey tarafından yazıldığına ilişkin kanıyı güçlendirmektedir. Bu kanıyı, sözlükte ve adı geçen gazetelerde bir madde başının diğer bir maddenin karşılığı ile aynı olma özelliği ve birbiriyle örtüşen madde karşılıklarına rastlanması desteklemektedir. *Tarîk* gazetesinin 75. ve 78. sayılarında "Letâif" başlığı altında yayımlanan metinlerdeki madde başları ve karşılıkları birkaçı dışında bütünüyle aynıdır. Gazetenin 75. sayısında 74 madde başı ve 78. sayısında 54 madde başı bulunmaktadır. Gazetede olup sözlükte bulunmayan madde başlarından 75. sayıdakiler "şık", "korkulu rüyâ", "mîzânü'l havâ", 78. sayıdakiler ise "incû" ve "civa"dır.

Âlî Bey'in ironi üretmek amacıyla sözlük türünü kullandığı *Lehcetü'l Hakâyık*, gerek farklı konulardaki madde başları ve karşılıkları, gerekse türü açısından, Osmanlı ve Türk edebiyatı için öncü bir yapıttır. Yazarın kendi içinde değişik anlatıcılar (maskeler) kullanması, belli bir sistemin uygulandığını düşündüren birbirine bağlı madde başı ve açıklamalar ile okur için şaşırtıcı, bir o kadar da

düşündürücü bir metindir. Yapıtın mizah söylemi, bu özellikleri gözetilerek incelenecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

MİZAH SÖYLEMİNİN ÇÖZÜMLENMESİ

Âlî Bey'in *Lehcetü'l Hakâyık* adlı mizah sözlüğünde mizah toplumsal ve siyasal konulardan klişelere kadar çeşitli madde başları bulunmaktadır. Çalışmamızın birinci bölümünde *Lehcetü'l Hakâyık*'ın "bozulmuş biçim ironisi"ni (*irony of misused form*) örnekleyen bir yapıt ve yazarın bir putkırıcı (*iconoclast*) olduğu belirtildi. Âlî Bey'in sözlük türünü ironi üretmek için kullandığı, bu amaçla türün olanaklarından yararlandığına değinildi. Bu açıdan, yapıtta kullanılan mizah teknikleri, hem mizah kuramlarının hem de anlambilimin alanına girmektedir. Çözümlemenin daha iyi sonuçlar vermesi için mizah ve anlambilim alanlarındaki yaklaşımlardan yararlanmak yerinde olacaktır. Çözümlemeye geçmeden önce incelememiz için gerekli olan anlambilim ve mizah kuramlarına ilişkin bazı kavramlara değinilecektir.

Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri* adlı kitabında sözlükbilimin iki tür incelemeyi kapsadığını söyler: "Sözlüksel birimlerin gösterilen yanını ya da içeriğini araştıran *anlambilim* (sözlüksel anlambilim) ile sözlükbirim düzeyini aşan sözlüksel birimlerin yapım özelliklerini, türeme, birleştirme, vb. olguları inceleyen *biçimbilim* (sözlüksel biçimbilim)" (157). Bu çalışmada amaç, sözlük maddelerinin içeriğinin irdelenmesi olduğu için sadece anlambilimden yararlanılacaktır. Pierre Guiraud, *Anlambilim* adlı kitabında anlam değişimlerinin türlerinden biri olarak tanımladığı "anlatımsal adlandırma"nın nesneyi şu şekilde dile

getirdiğini söyler: "[K]onuşan kişiye göre belirtir ve konuşucunun nesneye yüklediği duygusal, isteksel, sanatsal ve törel *değeri* dile getirir" (69). Bu tanım, Âlî Bey'in sözlüğü hakkında genel bir değerlendirme yapmak için uygundur. Âlî Bey sözlüğünde kavramlara ve nesnelere toplumda yerleşmiş düşüncelere mesafeli, çoğunlukla kişisel görüşlerine dayalı yeni anlamlar verir. Sözlükte, bazen gerçek anlamı söyleniyormuş gibi görünen maddelerin karşılıkları incelendiğinde söz oyunlarıyla başka bir anlamın kastedildiği görülebilir. Sözlükte kullanılan temel mizah tekniği ironi ve yergidir. İroni ve yerginin farklı kuramsal tanımları ve çeşitli türleri bulunmaktadır. Bunlar arasında, Arthur Asa Berger'in *An Anatomy of Humor* (Mizahın Bir Anatomisi) adlı kitabında ironi ve yergi için verilen şu tamların Âlî Bey'in mizah söylemi için genel olarak geçerli olduğunu söylemek yanlış olmaz: "İronideki mizah söylenenle kastedilen arasındaki farka dayanır" (40); "Genellikle statükoya hücum eder ve bir direnme gücü olarak görünür; ama bu her zaman öyle olmayabilir. [….] Yergiciler genellikle belli kişilere, kurumlara ya da olaylara hücum eder" (49). Âlî Bey'in sözlüğünde sözcüklere gerçek anlamları dışında veya gerçek anlamlarını bozarak yeni anlamlar verme, onların düz ve basitleştirilmiş anlamları temel alınarak yapılır. Linda Hutcheon, *Irony's Edge: The Theory and Politics of Irony* (İroninin Sınırı: İroninin Kuramı ve Politikası) adlı kitabında, ironi hakkında, genellikle, üzerinde anlaşılmış beş yapısal işlev işaretleri kategorisi olduğunu ve bunlardan dördüncüsünün düz anlama dönüştürme (*literalization*) ile basitleştirme (*simplification*) olarak adlandırıldığını belirtir (156). Hutcheon, bu tekniği şöyle tanımlar: "Bir şeye ironiklik atfedilmesini sağlayan dördüncü tür işarette mecazi olan düz anlama dönüştürülürken söz konusu olan, zıtlıktan çok aradaki tuhaf benzerliktir" (157). *Lehcetü'l Hakâyık*'ın ana eksenine yerleşen, tüm madde başları için geçerli olan bu teknik, bazı mizah sözlüklerinden söz edilirken kullanılmaktadır.

Hutcheon, Gustave Flaubert'in *Yerleşik Düşünceler Sözlüğü*, Ambrose Bierce'ın *Şeytanın Sözlüğü* veya Samuel Johnson'ın sözlüğünde karşılaşılan çarpıcı tanımları okuduğumuzda ironik açıklamalardaki basitleştirme ve indirgemelerin şaşırtıcı bastırmalar içerdiğini ve bunun bizi yadırgattığını söyler (158). Âlî Bey'in kullandığı "düz anlamlı", "basitleştirilmiş" madde başları, yapıtın belirleyici özelliğidir; kullanılan diğer teknikler yapıtın mizah söylemini derinleştirir. Arthur Asa Berger, Bierce'ın sözlüğünün çok bilinen bir mizahi tanımlar koleksiyonu olduğuna dikkat çeker. "Tanımlamalar"ın diğer tekniklere yardımcı olduğunu belirten Berger, şu yorumu yapar: "[T]anımların genellikle 'ciddi' olmasını bekleriz. Mizahi tanım dinleyici veya okuyucuyu, bir an, ciddi veya ağır bir şeyi bulmayı beklerken hafif ve matrak bir şeyle buluşturarak ona bir şaka yapar. Bir şeyi tanımlamak bize bir tür güç verir ve diğer teknikleri kullanmamamızı kolaylaştırır" (30). Âlî Bey'in sözlüğünün adı da "hakikatlerle" karşılaşacağını sanan okurun mizahla karşılaşması açısından şaşırtma amacına uygundur. George A. Test, *Satire: Spirit and Art* (Yergi: Ruh ve Sanat) adlı kitabında okurun hayal kırıklığına uğratılmasını veya beklentisinin boşa çıkarılmasını "sözcük ironileri" arasında sayar ve bunu "karşı doruk" (*anticlimax*) olarak adlandırır: "Bir yönde giderken ve okurda belli bir beklenti yaratırken bunun hayal kırıklığına uğratılması ile ironi üretilmesidir. Burada bir birikimden sonra hayal kırıklığı olur ya da bir beklenti boşa çıkar" (153). Sözlükte "hakikatler" hakkında bilgi alacağını sanan okurun Âlî Bey'in oyununa geldiği söylenebilir. Bu yorumdan, sözlüğün gerçeği yansıtmadığı anlamı çıkmamalıdır; yapıt, sözcüklerin gerçek anlamlarını vermese de insana ilişkin gerçeklerin mizahi karşılığını verir.

Yazar, sözlük türünden faydalanarak bazı Osmanlıca sözcüklere düz anlamlı veya basit mizahi karşılıklar verir; bu şekilde insanın, toplumun, siyasal tavırların, meslek gruplarının, devlet kurumlarının ve daha birçok yaşam alanının çeşitli

yönlerini ironi ve yergi aracılığıyla sergiler. Yazarın kullandığı teknikleri ve geliştirdiği mizah söylemini anlayabilmek için yapıtta ortak konulara ilişkin madde başları sınıflanacak ve yazarın kavramlara ne tür anlamlar yüklediği "İnsan Olmanın Ayırt Edici Özellikleri ve İnsan Davranışları", "Kadın-Erkek İlişkileri", "Osmanlı İmparatorluğu ile İlgili Siyasal ve Toplumsal Söylem" ve "Diğer Maddeler" olmak üzere dört başlık altında ele alınacaktır. Bu bölümde çeşitli mizah kuramları göz önünde bulundurulacak, ancak terim kalabalığına, kavram karmaşasına neden olmamak için anlambilime ilişkin dilimizde yayımlanan son yapıt olan Nizamettin Uğur'un *Anlambilim* adlı kapsamlı kitabındaki sınıflamalar temel alınacaktır.

A. İnsan Olmanın Ayırt Edici Özellikleri ve İnsan Davranışları

Âlî Bey'in *Lehcetü'l Hakâyık*'ta merkezî konusu insandır; insanla ilişkili çeşitli düşünceler, iyinin veya kötünün belirleyicisidir. Bu nedenle yazar, iyi veya kötü sözel ve bedensel davranışlara, ayırt edici bir özellik olarak akla, ahlaka, duyguya, düşünce ve inanç biçimlerine dikkat çeker. "Sözel Davranışlar ve Akıl", "Duygulara ve Karakter Özelliklerine Bağlı Davranışlar" ve "İnsana İlişkin Diğer Maddeler" olmak üzere üç başlık altında ele alınacak olan bölümde öncelikle sözlükte, insanın hayvan ile ilişkisini nasıl tanımlandığı tartışılmaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi, sözlüğün yapısal özelliklerinden biri, madde başı açıklamalarının başka madde başlarıyla ilişkili olmasıdır. Bu özellik, "insan"ın tanımlanmasıyla ilgili sözcüklerde de görülür. Sözlükte "İnsân", maddesi "Ahlâkı bozulmuş vahşî" olarak tanımlanır. "Vahşî" maddesinde ise "Yalnız kendi düşmanını ekl eden adam" denir. Kendi düşmanını yiyen adam ile ahlakı bozuk olan insan, bu özellikleri ile yabani bir varlıktır. Bu karşılıklar, insanın hayvansı özelliklerine dikkat çeker. Ancak ahlak, insan ile ilişkilidir: "Ahlâk: Akıl polisi". Ahlakın akıl polisine

benzetilmesi ile "somutlayıcı ad aktarımı" yapılır. Nizamettin Uğur, "somutlayıcı ad aktarımları"nı "Düşünsel ve duygusal içerikli olan kavrayımsal (=zihnî) varlıklara, somut varlıklarla ilgili özelliklerin yakıştırılması" (175) olarak tanımlar. Buna göre, Âlî Bey ahlak ve aklı polise benzeterek, aklı bir denetleyici ve ahlakı da akıl tarafından denetlenen bir kavram olarak somutlar. "Edeb: Yaldızlı hab" maddesinde ise iyi ahlak, bir deyim ile karşılanır. "Yaldızlı hap" deyiminin anlamı şöyledir: "Görünüşte güzelliği bulunan, gerçekte kötü olan şey, davranış" (Aksoy 1104). Böylece toplumda, en azından bazı kişilerce, edebin görünüşte sergilendiği ancak gerçekte kişinin edepsiz olduğu anlatılmak istenir.

Lehcetü'l Hakâyık'ta insanın veya insana ilişkin kavram ve olguların "hayvan" ile ilişkilendirildiği madde örnekleri dikkat çekicidir. "Hayvân: Lüzûmsuz vakitte gelen dost" ile "Muacciz: Beklenilmeyen vakitte gelen dost" maddelerinin açıklamaları çok benzerdir. Yazar, hayvan ile taciz eden, sırnaşık kimseyi aynı görmekte ve her ikisini de yanlış zamanda gelen dosta benzetmektedir. Benzer bir söylem, "Kuyruk: Maymunlara nâfi. İnsânlara muzır" maddesinde insan-maymun ve zararlı-faydalı karşıtlığında da görülür. Birbirinin zıttı veya çelişeni olan insan ile hayvanın bu şekilde kullanılması yazarın insan olmayı ve dost kavramını yerdiğini gösterir. Dustin Griffin, *Satire: A Critical Reintroduction* (Yergi: Eleştirel Bir Yeniden Giriş) adlı kitabında paradoksu "kışkırtma" olarak ele alır ve "hayvan olmak insan olmaktan iyidir" ifadesinin yanlış olmadığını, bir klişeyi yıktığını söyler; yani genel yargı olumsuzlanırken doğruluk payı olan bir şeyin söylendiğini belirtir (53). Burada kullanılan yergi tekniği paradokstur; ifadedeki çelişki, hayvanın insana tercih edilmesinde yatar. Griffin, paradoks için şunları söyler: "Paradoks, retorik bir hüneri sergileme fırsatı sunabilir; ortodoks olmayan bir düşünceyi ileri sürebilir ya da çoğunlukla, kaba hataları ortaya çıkartır ya da aklı harekete geçirir" (53). Buna göre,

Âlî Bey insanların hatalı yönlerini ortaya çıkartmak ve bunları yermek için insanı ahlakı bozulmuş veya düşmanını yiyen vahşiye, dostu da hayvana benzetir. Dost ve dostluk ile ilgili maddelerde de benzer bir indirgeyici tutum vardır. "Dost", "Bize hizmete hâzır zannettiğimiz kişi"dir. "Dostluk", "Fırtınalı havâda içi dışına döner bir şemsiye"dir ve "Şemsiye" ise "Dostluk gibidir. Yağmur zamânı yanında bulunmaz" şeklinde tanımlanır. Bu şekilde dost, hizmet alınacak bir kişiye indirgenir. Dostluk kavramı şemsiyeye benzetilerek somutlanır ve her ikisi de ihtiyaç anında bulunmayan bir araç hâline gelir; işlevselliklerini yerine getirmedikleri için yerginin hedefi olurlar.

1. Sözel Davranışlar ve Akıl

Sözlükte insanın ayırt edici özelliklerinden biri olan "akıl" da diğer insani kavramlarla bağlantılı olarak değerlendirilir. Herhangi bir insanla iletişime geçildiğinde karşılaşılabilecek, insan doğasını yansıtan sözel davranışlar sözlükteki konular arasında önemli bir yer tutar. Bu bölümde sözlükteki akıl ve sözel davranışlarla ilgili maddeler birbirleriyle ilişkilendirilerek incelenecektir.

"Akıl" ile "Tecrübe" maddelerinin karşılıkları aynı anlama gelecek şekilde verilmiştir. "Akıl" için "Şükûfe-i mevsim-i harîf", "Tecrübe" için ise "Sonbahâr çiçeği" denir. Böylece, akıl ve tecrübe "sonbahar çiçeği"ne benzetilerek basitleştirilir; soyut kavramlara somut tanımlar verilip akıl ile tecrübe birbirini açıklar duruma getirilir. Akıllı için şunlar söylenir: "Âkûl: Kalb-zen. (Kalpazan okuma!)". Yazar açıklamanın özellikle "kalbe-vuran" veya "kadın kalbi" (kalb-i zen) şeklinde okunmasını, yazımı aynı olan "kalpazan" şeklinde okunmamasını ister. Bu maddenin karşılığında birden çok anlam çıkabilmektedir. "Kalbe-vuran" karşılığı, akıllı kişilerin diğerlerinin kalbine vurduğunu, kalbini etkilediğini veya kalbe

seslendiğini akla getirir. *Redhouse Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Sözlük*'te "akul" sözcüğü akıllı (*intelligent*) dışında iki anlam daha içerir. Bunlardan birisi ilaçtır; diğeri sığınma ile ilgilidir (40). Kanamayı durduran, damarları büzen "Astrenjan" (*astringent*) adındaki ilaca (www. websters-dictionary-online.org) kalbe vuran denilmesi, ilacın işlevinden dolayı olabilir. Çünkü kanı pompalayan organ olan kalbi kanama veya kanamanın durdurulması etkiler. Öte yandan, maddenin karşılığı "kalb-i zen" şeklinde okunduğu takdirde "akıllı"nın açıklaması "kadın kalbi" anlamına gelir. Böylece kadının kalbi akıllıkla ilişkilendirilerek yüceltilir. Akılla ilgili "Tımâr-hâne: Mesken-i zuafâ-yi mecânîn. Derûnunda bulunmayanlar akıllı demektir" maddesindeyse akıllı kişiler tımarhanede bulunmayanlar olarak nitelenir.

Âlî Bey'in akıl ile ilgili yazdığı diğer maddeler, susma veya söz söyleme ile ilişkilidir. "Zekâ" için "Sükût etmeği bilmek" ve "Sükût" için "Belâgat. Dehşetli söz" açıklamaları verilir. Özellikler susma, çelişkili bir tanımlama ile açıklanır; belagat, iyi konuşma veya söz sanatı anlamı ile karşılanarak paradoks yapılır. Buna göre susma, belagat yerine geçecek kadar ve dehşetli bir söz gibi etkilidir. Böylece yazar, susmayı yücelterek ve bunu zeka göstergesi sayarak insanların nerede susup nerede konuşacaklarını bilmemelerini yerer. "Zekâ" ve "Sükût" maddelerinde yerilen bu sözel davranış biçimi başka maddelerle de tekrarlanır. Örneğin, "Homurdanıcı"nın karşılığı "Nefs-i mütekellim-i vahde"dir. Bu maddede homurdanıcı, kendi kendine konuşan bir kişidir. Yazar, "Ütü: 'Geveze lûgatine mürâcaat' " maddesinde okuru hem başka bir maddeye ve sözcüğe, hem de "kafa ütülemek" argo ifadesine yönlendirmektedir. Hulki Aktunç, *Büyük Argo Sözlüğü*'nde "kafa ütülemek" için şu açıklamayı verir: "(Birisini) Gevezelik, dırdır ederek rahatsız etmek" (158). Bu tanıma göre, sözlükte geçen "ütü" bir araç değil, geveze veya boşboğaz anlamına gelir. Yazarın okuru yönlendirdiği maddeler de "Ütü" maddesini

desteklemektedir. Bu anlamda "Geveze: Nâm-zed. (Zebân-zed dahi denilir)" ile "Boşboğazlık: Yerinde mergub olur bir kusurdur. Meselâ hüsn-i istimâlde 'nifâk etmişler ama...' " maddelerinin açıklamaları tesadüfi değildir. Yazara göre, "geveze" nam-vuran, yani geveze olarak namını vurgulayan veya nam salan kişidir; aynı zamanda bu kişi, "zebân-zed", yani dil-vuran olmasıyla, çok konuşmasıyla veya dilini çok kullanmasıyla da bilinir. "Boşboğazlık" da yazarın çok ve yersiz konuşmayı yerdiği bir maddedir. Yazar uygun bir ortamda beğenilebilecek bir kusur olarak tarif ettiği "boşboğazlık" için iyi veya iyi niyetle kullanıldığında nifak, arabozuculuk etmenin dahi insanlar tarafından kabul edilmesini örnek gösterir. Yazar, insanların nifak edip boşboğazlığın arkasına sığınmasını yermektedir. Buna benzer bir yaklaşım "İftirâ" sözcüğünün karşılığında da görülür: "Ne kadar kal ve tathîr edilse yine zuhûr ettiği yerde eser bırakır muzır bir ot". Zararlı bir ota benzetilen "iftira", başkasına gerçekliği olmayan bir suç atmaktır ve bunu üzerinizden temizlemeye çalışsanız da iz bırakır; zararından kaçınılamaz. İnsanların boşboğaz oluşlarının bir sonucu olarak sır saklayamamaları da akla gelir. Sözlükte "Sır" sözcüğü için şunlar söylenir: "Tebahhur edici bir rûh. Ne kadar muhkem kapansa yine birazı uçar". Ruha, yani bir esansa benzetilen sır, saklandığı yerden uçar. Öyle ki, sağlamca kapatılmasına rağmen esansın bulunduğu kaptan buharlaşması gibi, sır da insanların ağzından çıkıverir.

Sözlükte insanların sözel davranışlarının kuvvetini vurgulama yollarından birisi olarak onların hitap etme yeteneklerinden söz edilmiştir. "Destere: Âlet-i hitâbet" maddesinde testerenin işlevi hitabet sözcüğüne aktarılmıştır. Nizamettin Uğur, bu tip ad aktarımlarını "tözsel ad aktarımları" olarak adlandırır ve anlamların örneklendirilmesine dayanan bu ad aktarmasını şöyle açıklar: "Varlığın, olgunun, oluşumun işlevindeki, konumundaki, biçimindeki, oluşsal niteliğindeki özelliğin

genelde örneklendirilmesi (benzerlik bulunması ya da benzerliğin yakıştırılması) yoluyla bir başka varlığın, olgunun, oluşumun adının kullanılmasıdır" (174). Buna göre, testerenin işlevi "hitabet aleti"ne benzetilir ve hitabetin tekdüze olması yerilir. "Nasîhat: Körükçüoğlu macûnu" maddesinde öğüt, iyi veya kötü yönde körüklediği belli olmayan, kışkırtıcı bir yiyeceğe benzetilir ve böylece hitabetin insanlar üzerindeki etkisine dikkat çekilir. Yazarın yerdiği diğer bir sözel davranış ise "Garâbet" sözcüğünün karşılığında yer alır: "Akrân ve emsâlinin senâsında bulunmak". İnsanların kendileriyle yaşıt ve benzer olan kişileri övmelerinin "gariplik" olarak adlandırılmasındaki amaç, aslında bulunulması doğal olan övgünün gerçekleşmeyişidir. Burada insanların kıskançlık, çekemezlik gibi olumsuz duygularının açığa vurulması söz konusudur.

Yazarın dikkat çektiği sözel davranışlardan birisi de "izin isteme"nin karşılığının "reddedilme" olmasıdır. "Müsâade: Ahmak olan ister. Vermezler reddederler" ile "İnşaallah: Cevâb-ı red" maddeleri izin-ret paradoksunu örnekler. İlkinde izin istemenin gereksiz olduğu, reddedilme dışında bir seçenek olmadığı vurgulanır. Diğerinde ise istenenin öteki tarafından Tanrının isteğine havale edilerek reddedilmesi örneklenir. "Âferîn: Ucuz ihsân" maddesinde ise beğeninin bir göstergesi olan "aferin" ifadesi, ucuza mal edilen bir bağıştır. İnsanların takdir göstermeyi bir sözcükle geçiştirmeleri, yetersiz ihsanda bulunmaları bu şekilde yerilir. "Ahlat: Huzzâr-ı kirâm dâimâ müstesnâ. Yanî sözüm yabana" ifadesindeyse yazar bir canlandırma yapar. Buna göre, bir mecliste hazır bulunan şerefli insanlar daima hariç tutulur; yani anlatıcı, sözünün bu meclis dışındakiler, yabancılar için olduğunu söyleyerek diğerlerini "Taşralı, kaba (kimse)" (Aktunç 32) anlamına gelen "ahlat" olarak adlandırır. Yazarın günlük hayatta başvurulan söylenecek sözü

hafifletme veya o anda aynı ortamda bulunanları hariç tutma çabasını alay ettiği anlaşılmaktadır.

Âlî Bey'in bazı olayların, sonucunun beklenenin tersi olmasını farklı anlatıcılarla vurguladığı da görülebilir; bu anlatıcıların yazarın maskeleri olduğuna çalışmamızın birinci bölümünde değinilmişti. Test, Ambrose Bierce'ı bir put kırıcı (*iconoclast*) olarak niteler; dolaysız bir ironist olan put kırıcıların genellikle maske (*personae*) olarak ortaya çıkmalarından söz eder (221-22). Âlî Bey'in sözlüğünde birinci tekil şahısla veya bir diyaloğun parçası gibi görünen, maske kullanılan madde başlarından bazıları sözel davranışlara ilişkin yergiler barındırmaktadır. Sözlüğün ikinci baskısında yer alan "Rezâlet: Eğlence… Ne oldu?" maddesinde yazar, bir anlatıcı maskesi takınarak eğlencenin rezalete dönüşmesini kasteder ve bu gibi durumları sorgular. George A. Test, yerginin bir hücum veya saldırı (*agression*) olduğunu (15) ve saldırının dolaylı veya dolaysız olabileceğini söyler (16). Dolaysız yergi yapan ve maske kullanan yergici için şu yorumu yapar: "Bir maskenin kullanıldığı dolaysız yergi akla hemen bir oyun öğesini ve dilin kullanımına göre bazı mizah veya esprileri getirir" (16). Bu anlamda, Âlî Bey'in klişelere dolaysız saldırdığı veya maske aracılığıyla bunu okur için oyunlaştırdığı düşünülebilir. Örneğin, "Bilâ-ihtiyâr: Dâima öylelikle olur!..." maddesi bir diyaloğu andırır. Madde başında insanların bir olayın ardından "kendiliğinden veya elinde olmadan" meydana geldiğini söylemesi, kişinin kendisinin bir etkisi olmadığı bahanesine sığınmasını örnekler ve bunun yergisi, karşılık olarak, "Dâima öylelikle olur!" esprisinin verilmesiyle yapılır. Bir diğer maddede ise "Masûmiyet: Ziyâ'ına işte bu lâzım â" denir. Burada da "masumiyetin kaybolmasına veya yok olmasına bu gerekli" diyen bir kişi söz konusudur. Test, put kırıcıların kullandığı teknikler hakkında şu yorumu yapar: "Çoğu put kırıcı için ironinin asıl tekniği, şok edici cümle, dinleyiciyi şaşırtan

ilgi çekici araç, bazen yavaşça, ama her hâlükârda dinleyiciyi şaşkın ve ürkmüş bırakmaktır" (236). Bu açıdan, Âlî Bey'in birden fazla anlatıcı tipini kullandığını gösteren ve bir kişiye, olaya sözlü olarak verilen tepkileri örnekleyen maddelerde okuru şaşırttığı görülür. Okuru şaşırtan ilgi çekici anlatım tarzında yerleşik düşünce veya söz kalıplarını kırma amacı belirginleşir.

İnsanların sözleriyle verdikleri zararlar hakkındaki bir başka madde ise şöyledir: "İşkence: Tasvîr-i cezâ-yı idâm. Saçma dinlemeğe mecbûr olmak". İşkencenin idam cezasının tasviri olarak nitelenmesi ve saçma sözleri, düşünceleri dinlemeye mecbur kalınmasına benzetilmesi "boş" konuşanın dinleyene verdiği sıkıntıyı düşündürür. Sözlükte "Saçma" için şu karşılık verilir: "Muârızımızın efkârı". Bu maddede akla uygun olmayan sözleri niteleyen "saçma" bir tepki yansıtılır. "Saçma", kişinin kendisine karşı çıkıldığında veya kendisi gibi düşünmeyen birisine verdiği sözel tepkidir. "Tazallüm: Gaşîmlik" maddesinde ise sızlanma, zalimlik olarak tanımlanır ve insanların sızlanırken karşısındakine sıkıntı vermesi yerilir.

Sözlükte sözel davranışlardan bahsedilen maddelerin "düşünce" kavramı aracılığıyla açıklandığı da görülür. "Efkâr" şöyle tanımlanır: "Köhne beyinlere ârız olur bir nevi kurt". Burada düşünceler kurda benzetilir ve kurtların eskimiş şeyleri kemirmesi gibi, düşünceler, köhne ve geri kalmış kişilerin "beynini kemirmektedir". Ayrıca köhne düşüncelerin beyinleri rahatsız etmesi gibi, "Tefekkür: Tesmîm-i dimâğ" maddesinde düşünme eylemi beynin veya aklın zehirlenmesine benzetilir. Âlî Bey'in düşünme hakkındaki söylemi uyumsuzluk yaratarak yergi üretmeyi hatırlatır; bu maddelerde onaylanıyormuş gibi görünen "düşünmenin zararlı bir şey olması" aslında yerilmektedir. Arthur Koestler, *Mizah Yaratma Eylemi* adlı çalışmasında mizahi uyumsuzluklar hakkında şu yorumu yapar: "Tüm mizah

çeşitlemelerinin altında yatan örüntü iki bağlanımlıdır –yani, bir durumu ya da olayı, alışılagelmiş biçimiyle iki uyumsuz çağrışım bağlamında algılamaktır" (105). Âlî Bey'in mizah üretmek için uyumsuz sözcüklerin bir arada kullanılmasından faydalandığı açıktır. "Hâfıza: Efkârın menâfi sandığı" maddesinde hafıza, kişilerin menfaatlerine uygun buldukları düşünceleri depoladıkları bir sandığa benzetilir. Bunun gibi bir benzetme "efkâr kutusu" olarak açıklanan Kitâb" maddesinde de görülür. "Matbaa"nın tanımı da kitapların düşünceler kutusu olarak açıklanmasını destekler: "Matbah-ı efkâr". Düşüncelerin mutfağı, düşüncelerin kutusu veya sandığı yakıştırmaları, düşüncelere "somutlayıcı ad aktarımı" yapıldığını gösterir. "Mülâhaza" ile "Mülâhazasızlık" maddelerinin karşılıkları da insanların düşünme yöntemleri hakkındadır. İlki "Huzûr-ı fikr ile bir münâsebetsizlik icrâ etmek", ikincisi "Bazen sıfat-ı memdûha yerine geçer bir nakîse" olarak tanımlanır. Bu şekilde insanların hem düşünceli hem de düşüncesiz olmalarına olumsuz anlamlar verilir. Düşünce, fikrin verdiği rahatlıkla saygısızlık yapılmasıdır ve düşüncesizlik, bazen övgü sıfatı yerine geçen bir kusurdur. Ayrıca "Âdet" maddesine göre, bu yerleşik kalıplara uygun hareket etmek de düşüncesiz davranışlardan biridir ve ahmaklara uymak anlamına gelir: "Metbû-i humakâ". Sorgulamadan göreneklerine göre hareket edenlerin yerilmesiyle ve yüceltilen "âdet" kavramının aşağılamaya dayanan "ahmaklar" sözcüğüyle bir arada kullanılmasıyla "uyumsuz çağrışım" yapılarak mizah üretilir.

Sözlükte yukarıda ele alınan olumsuz sözel davranışların yanı sıra olumlu olanların da örneklendiği görülür. Söz söylemenin övülen biçimlerinden birisi olan "Tesellî: Söz yakısı" maddesinde "tözsel ad aktarımı" yapılarak avutma davranışının işlevi tedavi aracı olan "yakı"nınki ile örneklendirilmiştir. Birini sözler ile teselli etme, o kişinin sıkıntısını tedavi etmek gibidir. "Hardal yakısı" maddesinin

açıklaması da “Tesellî”ye benzer: “Doğru söz gibidir. İnsânın cânını yakar ama âfiyetine hizmet eder”. Doğru bir söz kişinin sağlıklı olmasını sağlayacak kadar değerlidir. Yazarın doğruluğa verdiği önemi göstermesi bakımından şu madde de dikkat çekicidir: “Sıdk: Gıdâ-yı rûh”. “Somutlayıcı ad aktarımı” ile ruhu besleyen, onun gıdası olan doğruluk kavramının ifade edildiği bir başka madde daha vardır. “Müstakîm: Hutût-ı hendesiyeden biri” maddesinde “müstakîm”, bir kişinin doğru olması anlamında değil, matematik terimi, geometrik çizgilerden biri olarak tanımlanır. Kavramın bu şekilde “düz anlamlı” kılınması ve “basitleştirilmesi” ile insanların “doğru” olmamaları yerilir. Sözlükte “Sebât” için “Taannüd”, “Sebâtsızlık” için “Ötekinin kabâhati!...” karşılıkları verilir. Burada sözünde durma ve verilen karardan dönmeme, doğrulukla veya doğru davranışlar sergileme ile ilişkilendirilmez ve insanların sebatı, inat etme olarak algıladığı kastedilerek yerilir. Sebatsızlık durumunda ise insanların kendileri dışındakilerin davranışlarını bahane etmeleri ve suçu onlara yüklemeleri eleştirilir.

Âlî Bey insanların sözel davranışlarının, duruma göre akıllarını kullanma yollarının çarpık taraflarını yerer veya olumlu olanlarını örnekler.

2. Duygulara ve Karakter Özelliklerine Bağlı Davranışlar

Lehcetü’l Hakâyık’ta duygular, akıl ile ilgili maddelerde olduğu gibi hayvan-insan paradoksunda belirginleşir. Çeşitli karakter özelliklerinden bahsedilen maddelerde bunlar, “iyi” veya “kötü” olanı yansıtmaları bakımından tanımlanır. Bu bölümde duygu ve karakter özellikleriyle ilgili maddeler gruplanacak, yazarın bunlara yüklediği anlamlar tartışılacaktır.

Sözlükteki “Hiss-i insânî: Mechûl” ve “Hiss-i hayvânî: Malûm” maddeleri, yerleşik düşünce kalıplarını kırmaya yöneliktir. Arthur Koestler, birey veya

toplumun yerilmesi ile ilgili şunları söyler: "*Yergi*, abartma ya da yalınlaştırmayla bireyin ya da toplumun belirleyici özelliklerini bozan sözlü bir karikatürdür. Yergicinin büyütmek üzere seçtiği özellikler, elbetteki beğenmediği özelliklerdir" (70). Âlî Bey'in insanların genel davranış kalıplarına, duygularına veya karakter özelliklerine yönelik mizahi tutumu, hem bireye hem de toplumun yargılarına ilişkindir. Bu anlamda, malum-meçhul karşıtlığı ile hayvanların duyguları hakkındaki belirsizlik insanlara aktarılır. İnsani duyguların bilinmemesi, hayvani olanların bilinmesi ile yaratılan çelişkide amaç, insanların ikiyüzlü olmaları, duygularını açığa vurmamaları, güven vermemeleri gibi karakter özellikleri nedeniyle kötü huyları yermektir; bu şekilde hayvan yüceltilir. Bu yorumu örnekleyen maddelerden birisi de şudur: "İtmînân: Gülden yatak". Bir kişiye güvenme, inanma veya o kişiden emin olma, gül gibi dikenleri olan bir yatağa benzetilir; "Diken: Gül bekçisi" maddesinde diken gülün bekçiliğini yapan bir kişiye benzetilerek kişileştirilir. Bu iki madde birlikte değerlendirildiğinde güvenmenin diken üstünde veya tedirgin olmak anlamına geldiği düşünülebilir ve bu şekilde güvenme hakkındaki tereddüt abartılır. Benzer bir abartma, "Davet: Pusu" maddesinde de davetin bir tuzak olarak açıklanmasında da görülür. "Gaflet: Taahhüd altına girmek. Kefâlet etmek" maddesinde de birisine güvenip ona kefil olmak veya taahhütte bulunmak gaflet sözcüğüyle açıklanır. Güvenme konusundaki tereddüt, insanının aldanmamak için kendini koruması olarak da yorumlanabilir; sözlükte "Aldanmak" için "Ricat-ı ümîd", yani ümidin gerilemesi tanımı yapılır. Yapılan "somutlayıcı ad aktarmı"yla ümit, kişi aldandığı zaman geriye çekilen birisi gibidir ve bir çeşit savunma mekanizması görevi yapar. Ümitle ilgili bir başka maddede ise "Gıdâ-yı ümîd" açıklaması "Vaad"in karşılığında verilir. İnsan ilişkilerinde görülen

bir diğer davranış ise “Barışmak: Sıva tecdîdi” maddesinde görülür. Barışmak, sıva yenilemesi olarak tanımlanırken ilişkiler bir yapı ile özdeşleştirilmiş olur.

Sözlükte “vicdan” ile ilişkilendirilerek tanımlanan madde başları da insanların duyguları veya karakter özellikleri hakkındadır. “Nedâmet: Vicdân hazımsızlığı” maddesinde “somutlayıcı ad aktarımı” yapılarak, vicdana midenin özellikleri aktarılarak hem vicdan hem de pişmanlık somutlaştırılır. “Hazım” maddesinin karşılığı, “Siyâset-i dâhiliye” olduğu için “Nedâmet”, vicdan hazımsızlığı karşılığıyla insanın iç dünyasında yaşadığı bir sağlık sorunu anlamına da gelir. “Halecân: Hasta vicdân sancısı” ifadesinde ise heyecan duygusu hasta bir insanın (veya vicdanın) sancılanması ile somutluk kazanır. “Mahbes: Emrâz-ı vicdâniyeye mahsûs hasta-hâne” maddesi vicdan hakkındaki ifadeleri kapsamaktadır. Hapishane, vicdani hastalıklara özgü bir hastanedir; bu durumda, pişmanlık ve heyecan kişinin kendisini iç dünyasına hapsetmesi anlamına da gelebilir. Vicdan ile ilişkili diğer maddeler ise “Vesvese: Vicdân eldiveni” ve “İffet: Elleri temiz vicdân”dır. Kapalı eğretileme ile vicdan kişileştirilir ve vesvese ile iffetin belirleyicisi olur. Eldivenin eli sarması, kavraması veya sıkması gibi vesvese de insan için aynı işlevi görür. Ellerin temiz olması gibi, vicdanın da rahat oluşu namusun veya temizliğin karşılığıdır.

Sözlükte duygu ve davranışların olumsuz yönleri hakkında yerici söylem geliştirilen pek çok madde başı vardır. Bunlardan birisi de “Zümrüd-i anka: Minnet-dârlık” maddesidir. Burada insanların kendilerine yapılan bir iyiliğin karşılığında minnettarlık hissetmesinin ancak bir masal kuşu olan Zümrüdüanka kadar gerçek olduğu söylenir. “Gurûr: Bir tâvus ki tüyleri döküldüğü hâlde yine kuyruğunu yelpaze gibi açar” ifadesinde gurur, tavus kuşuna benzetilerek somut bir anlam kazanır. Buna göre, gururuna, kendini beğenmişliğine veya kibrine dokunan bir şey

olduğunda bile insanın bu huyundan vazgeçmemesi yerilir. “Kibir: Vakar-ı humakâ” maddesinde kendini beğenme, tepeden bakma ahmakların ağırbaşlılığı olarak nitelenir. Bunun karşıtı olan alçak gönüllülük şu maddede yetki elbisesi olarak açıklanır: “Mahviyet: Hilat-ı ehliyet”. “Asîl: Ben bilir miyim ya!.. Kendisi diyor!” maddesinde ise kişinin kendini asil olarak tanımlaması, asaleti hakkında düşüncesini söylemesi de kibirliliğin, kendine yetki atfetmenin, alçak gönüllü olmamanın bir göstergesidir. Koestler, yerginin toplumsal alışkanlıklardan dolayı fark edilmeyen, kanıksanmış çarpıklıkları açığa çıkarması hakkında şunları söyler: “Yerginin gülünçlük etkisi, okurun zihninde, bildiği toplumsal gerçeklikle, bu gerçekliğin yergicinin tuttuğu çarpıtıcı aynadaki yansımasının aynı anda bir arada bulunmasından doğar” (70-71). Kişinin statüsünü belirlemesi fikri gülünçtür; ancak Âlî Bey’in bu durumu yansıtma biçimi daha da etkileyicidir. Koestler, yergicinin okura bir ayna tuttuğundan söz eder: “Yergicinin aynası, alışkanlıklarla körelmiş bir toplumda, artık fark edemediğimiz alçaklıklara, çarpıklıklara dikkat çeker; alışkın olduğumuz şeylerin garipliğini, garip sandığımız şeylerin olağanlığını bir anda keşfetmemizi sağlar” (71). Bu bakımdan, sözlükte asalet ile ilgili çarpıklığa dikkat çekilmesine benzer ifadeler şöhret ile ilişkili maddelerde de görülür. “Şöhret: Kendi kendini hîre-nâk eden bir güneş” ifadesinde güneş, kendini ve çevresini ısıtmaz, sadece kendi gözünü kamaştıran bir insandır. Şöhret, insanın kendi kendine inandırdığı, aldandığı bir şeydir. “Balon: Şöhret-i havâ-gîr” maddesinde ise balon, şişirme veya gerçekliği olmayan şöhrettir. Balonun sönmesi gibi şöhret de geçicidir. “Hırs-ı şân: Pek yükselmek için pek alçalmağı bilmek” maddesinde de paradoks yapılarak şan hırsından dolayı insanların statü kazanıp yükseliyorum zannederken aslında alçaldığı söylenir. “Beğenmek: Âyîneye bakarken his olunan hâl” ve “Âyîne: Aksini gösteren” maddelerinde birbiriyle bağlantılı tanımlar yapılır; sanki olumlu bir

şey söyleniyor gibi yapılıp insanların böbürlenmesi, kendini beğenmişliği yerilir. Aynı söylem "Cüce: Büyük adamların yakından görünüşü" maddesinde de cüce-büyük adam paradoksunda belirginleşir. George A. Test, sözcük ironileri arasında yer verdiği "cinas" (*pun*) için şunları söyler: "Bir sözcükteki iki anlam birbirlerine karşıt bir işlev yüklenirler. Bunlardan biri masumdur, hatta komiktir, öteki ise itici ya da düşüktür" (156). Bu anlamda, kişinin aynaya bakarken hissettiği beğenme duygusu aslında kendini güzel bulma değil, kendini beğenmişliği anlatır. Diğer taraftan, ayna, hem "akis" etme, yani "yansıtma" işlevini yerine getirir; hem de "aksi"ni, "karşıt"ını, yani kişinin kendini görmek istediği fakat aslında gerçekte olmayan hâlini gösterir.

Kişiyi diğerlerinden ayırt eden duygular hakkında da maddeler bulunmaktadır. Örneğin,"Merâk: Bulut" maddesinde merak, keder veya endişe anlamı kastedilerek bulut sözcüğü ile karşılanmıştır. "Şübhe: Münebbih-i lâ-yuhtî" ifadesinde şüphe, hata yapmayan uyarıcı olarak tanımlanır; şüphe edilenin gerçekleştiği vurgulanır. "Delîl getirmek: Şübheye takviyet vermek" ise bir önceki maddedeki düşünceyi destekler; delili olan bir şey, şüpheyi ve hata yapmamayı kuvvetlendirir. "Suûbet: Mihmîz. Tâziyâne-i gayret" maddesinde güçlük, mahmuza benzetilir ve gayret kamçısı olarak nitelenir. Gayret, "tözsel ad aktarımı" ile kamçının işlevine aktarılır; böylece bir hayvanın kamçılanması veya mahmuzlanması sonucu gösterdiği gayret, insanın güçlükle karşılaşmasında da söz konusudur. "Sabır: Fazîlet-i menkûbîn. Acı köklerden yapılmış ilâc" maddesinde sabır, zorluklara katlanma ile ilişkilendirilebilir. Talihsiz kişilerin fazileti olan ve bir ilaç işlevi gören sabır, kişinin zorluklar karşısında kendini gayretlendirdiğini gösterir. "Nekbet: Mekteb-i akviyâ" maddesinde de talihsizlik, kuvvetli kişilerin okuludur; talihsiz oldukları için güçlüklerle uğraşmayı öğrenirler. Buna karşılık "Tâli'li: Mülebbes

doğan" ifadesinde talihli olan, giyilmiş veya giyinik doğan insandır; yani güçlük veya zorluklarla karşılaşmayan, rahat bir hayat yaşayan kişidir. Böylece talihin insanın kaderini belirlemede doğumundan itibaren etkili olduğu vurgulanır. İnsanın doğuştan gelen özelliklerinden biri olan "Kabiliyet" ise "Afv olunmaz hatâ" olarak tanımlanır. Burada kabiliyetli insanın bu özelliğinin başkaları tarafından sömürülmesi veya bunun kötüye kullanılması eleştirilmiş olabilir. Kişinin özgüvenini gösteren cesaret için iki madde bulunmaktadır: "Cüret: Pasaport" ve "Cesâret: Korktuğunu belli etmemek". İlkinde cesaret, yabancı bir ülkeye girmeyi sağlayan pasaport belgesine benzetilir ve cesaretin kişinin eylemleri için kolaylık sağladığı vurgulanır. Diğer maddede ise cesaret, korkan kişinin bunu belli etmeme çabasıdır ve karşıtlık yapılarak kavramın bu biçimde algılanması yerilir.

Sözlükte örneklenen duygulardan bazıları da unutma, yalnızlık ve özlem hakkındadır. "Nisyân: Merhûn-ı bi'z-zamân" ifadesinde unutma, zamana rehin edilmiş veya bırakılmış bir duygudur; burada "zamanla unutursun" gibi tavsiyelerin anlamsızlığı yerilir. "Yalnızlık" ise "Siyâh câmlı gözlük" olarak tanımlanır. Bu benzetmede anlatılmak istenen kişinin yalnızken karamsar olması, çevresini karanlık görmesidir. "Mütereddid: Hâsir" maddesinde "mütereddid", bir yere gidip dönen kişi anlamında kullanılır ve "hasret çeken" olarak tanımlanır.

Âlî Bey, insanı hayvanın karşıtı olarak tanımlamasıyla tutarlı bir biçimde insan duygusunu da hayvan ile karşılaştırarak açıklar. İnsan duygularının belirsizliğinden söz eder. Kanıksanmış insani duygulara ve karakter özelliklerine şaşırtıcı tanımlar verirken "kötü" olanları yermek başat amacıdır.

3. İnsana İlişkin Diğer Maddeler

Eyleme dayalı insan davranışlarının bazıları yukarıda ele alınan sınıflamaların dışında kalmaktadır. Bunların bir kısmı beden veya bedensel davranışlarla ilgilidir. Bu bölümde bedenle ilgili davranış biçimlerinin yanı sıra, yaşlanma ve inançla ilgili olan maddeler de ele alınacaktır.

İnsanın bedensel davranışlarından birini örnekleyen "Tokat: Bürhân-ı müessir" maddesinde tokat, etkili bir kanıt anlamına gelir. Bir başka maddede ise şakalaşmanın sadece el şakası olarak algılanması yerilir: "Mülâtafa: El şakası". Bedensel özelliklerin birisi olan "İskelet" için "İnsân kanaviçesi" tanımlaması yapılır; kemiklerin konumlanışı kanaviçede görülen işlemelere benzetilir. "İstirâhat: Hâl-i vukuf" maddesinde insanın dinlenmesi, hareketsizlikle ilişkilendirilerek "durma hâli" olarak adlandırılır. "Rüyâ" için "Buluttan beşik" karşılığı verilir. Rüya sözcüğü buluttan yapılmış bir beşiğe aktarılarak "tözsel ad aktarımı" yapılır ve rüyaya somut bir anlam kazandırılır.

Sözlükte insanın yaşlanmasının gençlikle karşılaştırıldığı görülür. "İhtiyât: Gençlikte lâzım ama insân ihtiyârlıkta mâlik oluyor" maddesinde tedbirli olmanın gençken gerekli olduğu, ancak insanın bu davranışa yaşlanınca sahip olduğu söyleniyor. Olgunlaşmayı vurgulayan bu maddenin karşıtı olan bir söyleme de rastlanır: "Şeyhûhet: Delilik etmeği ârzû ettiren yaş". Burada yaşlılık, gençlikte yapılacakken geç kalınmış çılgınlıkların arzulandığı bir yaş dilimi olarak yansıtılır. Kişinin yaşlılıkta başına gelen bunama ise durakların sonu olarak tanımlanır: "Ateh: İntihâ-yı merâhil". İnsan ömrünün son bulması ile ilgili bir başka madde de şudur: "Ömr-i insân: Avdet bileti satılmaz bir seyâhat". İnsan ömrünün, dönüş bileti olmayan bir seyahate benzetilmesinin tersi de söz konusudur. "Tenâsüh: Hindûların itikadınca insânlar ba'de'l-mevt hayvân olurmuş... Bizde bil-akis" maddesinde ruhun

göçmesi, başka bedende yeniden dünyaya gelmesi açıklanır. Hintlilerin inancına göre insanların ölümden sonra hayvan olduğu söylenir. Yazar, "bizde aksine" ifadesiyle de içinde bulunduğu toplumda insanların yaşarken "hayvanlaştığını" vurgular.

İnsanların inançlarına ilişkin diğer maddelerde genel eğilim, boş inançlardan söz edilmesi veya kalıplaşmış bazı alışkanlıklarla inanç biçimlerinin sorgulanmasıdır. Örneğin, "Ahbâr-ı mugayyebât: Vukuâtı takîb eden kerâmet" maddesinde gaipten, görünür olmayan dünyadan verilen haberler, yani geleceğe ilişkin bilgiler verilmesinin gerçek dışı olduğu vurgulanır. Diğer dünyadan verilen haberlerin olayları takip eden olağanüstü durum olduğu söylenir ve olayların gerçekleşmesinden sonra verilen bilgilerin olağanüstüymüş gibi sunulması yerilir. Bu bağlamda, "Fâlcı: İstediğimizi söyleyen" maddesi dikkat çekicidir. Yazarın boş inançları yerdiği iki madde de şöyledir: "İtikad-ı bâtıl: Şîr-pençe-i fikr" ve "Vehm-i bâtıl: Seretân-ı zihn". Bâtıl inanç, düşüncenin kan çıbanı ve bâtıl kuruntu, zihin kanseri olarak tanımlanır. Böylece, insanların bu yöndeki zaafları özgün benzetmelerle yerilir. İnsanların ziyaret ederek yardım umduğu "Türbe" için sözlükte **"**Dolab-ı âile" karşılığı verilir ve türbede yatanlardan bir şey beklemenin yanlışlığı sözcüğün anlamı basitleştirilerek vurgulanır. Rahip veya rahibelerin yaşadıkları "Manastır"ın karşılığında ise "Mesken-i battâlin" denilir; burası din adına dünya işlerinden uzaklaşılan bir mekan olduğu için işe yaramaz veya işsiz kişilerin mekanı olarak nitelenir. "Hayır-duâ: Ucuz hizmet" maddesinde de hayır için dua etmenin ucuza mal edilen bir hizmet ve kolaya kaçma olduğu anlatılır. İnançla ilgili maddelerden biri olan "Melek" şöyle açıklanır: "Yeryüzünde gördüğümüz bütün cennetten koğulanlardır". "Cennetten kovulan" sözünden kasıt, şeytan, Âdem ve Hava'dır. Bu maddede yazar, cennetten kovulanları melek olarak adlandırmaktadır. "Cân sıkıntısı: Şeytânın davâ vekîli" ifadesinde de insanın canının sıkılması şeytanın avukatına,

onun savunucusuna benzetilir ve böylece insanın can sıkıntısından dolayı hata yapması veya şeytanca işler yapabilmesi kastediliyor olabilir. Dini öğütler veren kişileri niteleyen "Vâiz" sözcüğü, "Ser-mâyesini yemez tâcir" olarak tanımlanır ve bu kişilerin verdiği öğütlerin kendilerine faydası olmadığı anlatılmak istenir. "Gassâl: Âhiret hamamcısı" maddesindeyse ölü yıkayan kişi olan "gassâl"ın, ölümden sonra gidilecek dünya olarak inanılan ahretin hamamcısı olduğu söylenir.

Sözlükte insan olmanın ayırt edici özellikleri hayvanla karşılaştırılarak ve iyi ile kötünün örneklenmesiyle yapılır. Yazarın insan davranışları konusunda akla gelebilecek pek çok davranış biçimini konu ettiği görülür. Bu konudaki maddelerin hepsinde yerme amacı güdülmez. Mizahi bir söylem geliştirilenlerse olumlu ve olumsuz davranış, düşünme veya duygulanma biçimleri hakkındadır. Bu anlamda, yazarın belirli bir tip insanı değil, genel olarak insan doğasını ve insanın karakter özelliklerini ele aldığı söylenebilir.

B. Kadın-Erkek İlişkileri

Lehcetü'l Hakâyık'ta insanın kötü yönlerinin, kusurlarının yerilmesi gibi, kadınların da erkekler ile kıyaslanarak tanımlandığı görülür. Kadınlar hakkındaki maddeler erkekler ile ilgili olanlara göre daha çoktur. Sözlükte kadının bedensel ve karakter özellikleri, davranış biçimleri, giysileri veya kullandığı araçlar hakkında çeşitli maddeler bulunmaktadır. Daha çok erkekleri veya onlara ait konuları hatırlatan meslek, siyaset, vb. ile ilgili maddelerin bir kısmı diğer alt başlıklarda ele alınacağından burada irdelenmeyecektir. Kadın ve erkek ilişkileri hakkındaki madde başları "Erkek ve Kadının Hâlleri", "Aşk, Gönül, Aşkın Tarafları ve Cinsellik", "Evlenme, Boşanma ve Aile" olmak üzere üç başlık altında ele alınacaktır.

Tanzimat döneminde yayımlanan mizah gazetelerinde tek başına kadına veya erkeğe yönelik karikatürler ile onların ilişki biçimlerini hikâye edildiği veya her ikisinin aile içindeki rolleri ile yansıtıldığı görülebilir. Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü I* adlı kitabında Tanzimat dönemi karikatürlerinde kadın ile erkek ilişkisinin şu şekilde konu edildiğini söyler: "Aile yaşantısı. Sokaktaki ilişkiler. Kadınını eğiten erkek. Hastasıyla kırıştıran doktor vb. Toplumsal bir nedenden uzak, daha çok fantezi egemendir" (44-45). Çeviker'in kitabında yer alan Tanzimat dönemi karikatürlerine baktığımızda, kadın ile erkeğin bir arada çizildiği karikatürlerde konu sınırlaması olmadığı görülebilir; ancak cinselliğin anlatımında günümüz karikatürlerindeki gibi bir açık seçiklik yoktur. Gayrimüslim bir kadın ile Müslüman bir Osmanlı erkeğin aşkından veya yakınlaşmasından söz edilebilirse de tersi söz konusu değildir. Kadının veya erkeğin bir düşünceyi, kıtayı, rejimi veya hayalleri temsil ettiği de görülür. Bu temsil, kadın için genellikle Avrupa, adalet, özgürlük ve medeniyettir; erkek için istibdat ve Osmanlı devletidir. Bu temsilî ilişkide erkeğin kadına ulaşma çabası, onu arzulayışı hikâye edilir. Sözlükte bu biçimde temsilî ilişkiler bulunmamaktadır. Çeviker, Tanzimat dönemi mizah basınında kadını konu edinen karikatürlerin "Bir sorunsaldan çok fantezi üzerine kurulu [olduğunu]" (44) belirtir ve bu karikatürlerde şu tiplerin ağırlıklı olduğunu ifade eder: "Kadın kıskançlıkları. Kocasını aldatan, kocasının dostuyla kırıştıran, çirkinliğini parasıyla kapatmak isteyen kadın. Namus düşkünü ve hayat kadını" (44). Çeviker'in çalışmasındaki karikatürlerde erkeğin de tüm yönleriyle ele alındığı görülebilir. Bizce bu karikatürlerde erkek, baba veya eş oluşu, mesleği, çapkınlıkları, başarıları, başarısızlıklarıyla karikatürün konusudur. Kadın ile erkeğin daha çok şehirli veya daha doğrusu İstanbullu olduğu, Anadolu insanının karşılaştırma için

kullanıldığı söylenebilir. Kadın ile erkeğin farklı sosyo-ekonomik sınıflardan farklı fiziksel özelliklere kadar çeşitli çizimleri görülür.

Sözlükteki kadın ve erkek ile ilgili maddelerde kişilerin aşk, aile içi veya toplumsal düzeyde ilişki kurması konu edilir ve bu bakımdan, sözlüğün Tanzimat karikatürlerinde işlenen konularla paralellik gösterdiği söylenebilir.

1. Erkek ve Kadının Hâlleri

Lehcetü'l Hakâyık'ta kadın ve erkeğin, yazarın dikkat çekmek istediği özellikleri konu edilir. Bu bölümde sözlükte kadın ve erkeğe atfedilen özellikler, birbirlerine göre konumlanmaları ve nasıl karşılaştırıldıkları incelenecektir.

Sözlükte kadının erkeğin karşıtı olarak tanımlandığı en belirgin madde şudur: "Nisâ: Aks-i amel-i ricâl". Burada kadın, "erkeklerin işinin veya niyetinin aksi" olarak konumlanır. "Yaş: Kadınların ketmine muktedir olabildikleri sır" maddesinde ise kadınlar için saklamayı becerebildikleri bir sır olan yaş, erkekler için açığa vurulan bir durumdur. "Lâ-yuhtîlik: Sakal boyası" ifadesinde hata yapmazlık, erkeklerin saçtan daha çabuk uzayan sakallarını boyasalar dahi beyaz kılları saklayamamaları ile ilişkilendirilir. Ayrıca hatanın örtülemeyecek bir şey olduğu da vurgulanır. Oysa kadınlar için böyle bir sorun yoktur. Abdülhamit döneminde yasaklı sözcükler arasında bulunan sakal ve boya (bkz. Cevdet Kudret 651), bu maddede Abdülhamit'in sakalını boyamasına ilişkin doğrudan bir gönderme içermediği için bu konuya değinmedik. Ancak yasaklı sözcüklerle ilgili konu "Osmanlı İmparatorluğu ile İlgili Siyasal ve Toplumsal Söylem" başlığı altında değerlendirilecektir.

Kadınlara estetik açıdan değinilen maddelerde kadınların güzel veya çirkin olmalarının, ciltlerine verdikleri önemin vurgulandığı görülür. Örneğin, "Hatar-ı azîm: Güzel karı" maddesinde büyük tehlikenin güzel kadın olması, erkeklerin güzel

bir kadından korkmalarını veya onların güzelliğinin kendilerine bir zararı dokunacağını anlatır. Âlî Bey, kadınların kullandığı bir eşya olan "Yelpaze" için "Siper-i fitne" tanımlamasını yapar. Şemsettin Kutlu, sözlüğün sadeleştirilmiş metninde bu maddeyi fitnenin güzel kadın anlamında kullanılması olarak değerlendirir: "Burada fitne olarak nitelenen kadınlar ve kadın güzelliğidir. Eskiden kadınlar yelpazeyi aynı zamanda bir süs olarak kullanıp onunla yalancıktan yüzlerini kapatır ve karşı tarafı tahrik ederlerdi. Yazar, […] yelpazenin zaman zaman insanda fitneler koparan çehrelere siper vazifesi gördüğünü belirtiyor" (50 n.). Böyle değerlendirildiğinde yazarın "fitne" sözcüğünü hem güzel kadın hem de ayartma anlamında kullanarak cinas yaptığı görülür. Bu açıdan güzel kadının tehlikeli olması da daha anlamlı olur. Kadının güzelliği ile ilgili bir başka maddede atlas türü kumaş, güzel kadının derisine benzetilir: "Atlas: Güzel kadın derisi". Güzelliğe verilen önemi gösteren bir başka madde de şöyledir: "Güzellik: Güzel îrâd ama çok tamîre muhtâc". Burada güzelliğin çok tamire ihtiyacı olan gelir getiren güzel bir mülk olarak nitelenmesi, bunun kişiye tek başına yetecek bir özellik olmadığını vurgular. "Çirkinlik" ise "Kitâbı açıp okumağı ârzû ettirmez bir cild" olarak tanımlanır. Bazı kitapların ilgi çekmemesi, bazı kadınların durumuna benzemektilir. Bu durumu "Cild"in açıklandığı maddeden anlarız: "Kitâblar da kadınlar gibidir. Ekserî en değersizinin elbisesi kıymet-dâr olur". Hem dış giysisi hem de cildi veya derisi kastedilerek kadın, cansız bir nesneye indirgenir. "Libâs: Pek çok defa kitâba müreccah bir cild" maddesi de benzer bir ifadedir. Kadınların dış görünüşlerine verdikleri önem, "düz anlamlaştırılarak" ve "basitleştirilerek" yerilir.

Kadın ve erkeğin ortak alışkanlıklarından biri olarak sunulan "modaya uygun giyinme çabası"nın Tanzimat döneminin mizahçılarının ilgisini çektiği bilinmektedir. Sözlükte birkaç maddede bu konuya değinilir. "Moda: Maymunlar mabûdu"

maddesinde insanlar maymuna ve moda, maymunların veya insanların tanrısına benzetilir. İnsanların modayı tapınacak kadar abartması, onların hayvani olana indirgenmesiyle yerilir. Burada karşımıza çıkan dolaylı ve dolaysız hücumu George A. Test şu şekilde karşılaştırır: "Dolaysız olarak saldıran yergici bir dürüstlük, yalınlık ve akıllılık konumu benimseyerek üstünlük taslarken ve bırakılmış ya da bozulmuş ölçütlere sahip olduğunu imlerken, dolaylı yergici hedefini düşük göstererek savunmaya iter; çünkü dolaylı yergici bir üstünlük konumunda kullanılabilecek araçlarla sınırlıdır (19). Bu bakımdan, Âlî Bey'in kadınların güzelliğe veya insanların modaya düşkünlüğüne saldırma biçiminin "dolaylı" olduğunu söyleyebiliriz. "Kefen: Moda gazetelerine mürâcaat etmeden biçilir libâs" maddesi de bu görüşü destekler niteliktedir. Yazar, erkek veya kadınla sınırlandırmadan kişilerin giysilerini modaya uydurma çabasını veya "sonradan görme" tavırlarını yerer. "Balo fistanı"nı "Kuyruklu incir yaprağı" ve "Balo"yu "Salonlara mahsûs çiçek pazarı" olarak tanımlaması da yazarın moda meraklılarını küçültme tavrını yansıtır. Abartılı kıyafetlere yöneltilen hücum, sadeliğin yüceltilmesiyle pekiştirilir: "Sâdegî: Cevher-i mefkûd". Sadelik, süssüzlük için "kaybolmuş cevher" benzetmesinin yapılması da insanların sadelikten uzaklaşmalarının yergisidir. Âlî Bey'in modaya, süse, dış görünüşe verilen önemi yermesi, sonradan görme tipleri eleştirmesi, Tanzimat dönemi mizah basınında veya romanlarında sık işlenen bu konuyu hatırlatır. Orhan Koloğlu, *Türkiye Karikatür Tarihi* adlı kitabında kadın ile erkeğin Tanzimat karikatüründeki temsilleri hakkında şu karşılaştırmayı yapar: "Karikatürcülerimiz, Osmanlılığa bağlılıklarını, erkek tiplerini –gayri-müslim de olsa– fesli çizerek göstermişlerdir. Buna karşılık, kadın tiplemesinde Peralı esas alınmış, hatta yerli giyinişle karşılaştırmalara temel oluşturmuştur. Böylece peçe konusu gibi, kadın-erkek ilişkileri de ilk kez kamuoyu

önünde gündeme yerleşmiş oluyordu" (42). Tanzimat dönemi mizahında kadın erkek ilişkilerinin ve onlara yöneltilen ortak eleştirinin özellikle moda ve giysiler hakkında olması dikkat çekicidir. Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın" başlıklı makalesinde 1880'li yıllarda Osmanlı sosyal yaşamında kadının konumu hakkında şu bilgileri verir: "Bir kısım kadın büyük kentlerde ev ve konak dışına çıkmıştır. Kadın, Boğaziçi'ndeki mehtap gezilerinden, Beyoğlu'ndaki alışverişlere kadar birçok yerde toplumsal hayata girmiştir. Sanayileşme ve kentleşmenin yavaşlığına rağmen toplumda kadının 19. yy'dan beri ılımlı bir özgürleşme sürecine girdiği söylenebilir" (859). Kadınların sosyal yaşamda daha etkin bir rol almasıyla dış görünüşe yöneltilen dikkat de artmış olabilir. Bu açıdan, *Lehcetü'l Hakâyık*'taki "Sefâhat: Kadınlar nazarında kıymet-dâr bir kusûr" maddesinde de sadece kadınların değer verdiği bir kusur olan zevke ve eğlenceye düşkünlük, değişen yaşam tarzının yergisi olarak yorumlanabilir. Ancak eleştirilen bu yaşam tarzının şehirli veya İstanbullu kadın ve erkeğe ilişkin olduğu unutulmamalıdır.

Kadınların kötülenen yönlerine daha çok davranışlarındaki aşırılıklar hakkındaki maddelerde rastlanır. Örneğin, "İfrât: Hakikat-ı zenân" maddesinde aşırılığın kadınların gerçekliği olarak tanımlanması onları haddini aşan kişiler olarak yansıtır. Kadınların kötülendiği en çarpıcı ifade, şeytanla ilişkilendirilmeleridir: "Şeytân: Sıddîk-ı nisvân". Şeytanın kadınların doğruluğu olarak tanımlanması dolaysız bir yergi içermekle beraber abartılı bir saldırıdır. İskender Pala'nın *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü* adlı kitabında yılanın dişleri arasında cennete giren şeytanın Âdem ile Havva'yı kandırması ve cennetten kovulmaları (16-17) hakkında şu bilgi verilir:

> Cennete giren İblîs yasak meyveyi yemeleri konusunda önce Âdem'e, sonra Havvâ'ya çeşitli hîleli sözler söylemiş ve sonunda Havvâ'yı kandırabilmişti. Havvâ da Âdem'i etkileyince yasak meyveyi yemişler ve Allah'ın emrine karşı geldiklerinden dolayı önce üzerlerindeki elbiseleri alınmış ve utançlarından mahrem yerlerine birer incir yaprağı örtmüşler, sonra da cennet'ten çıkarılmışlardır. Onlarla birlikte İblîs ve yılan da yeryüzüne atılmıştır. (17)

Bu inanca göre, "Şeytân" maddesindeki kadınlar, Havva gibi erkekleri kandırıp günaha teşvik eden, şeytanın fitnesine uyan kişiler olarak yorumlanabilir. Sözlükte kadının yılanla ilişkilendirildiği de görülür; buna "Evlenme, Boşanma ve Aile" başlığı altında tekrar değinilecektir. Şeytanın ilk kadını "hileli sözlerle" kandırmasına gönderme yapan ve kadının erkeği bu yönde etkilemesi hakkında başka sözlük maddeleri de bulunmaktadır. Yazar, "Desîse: (Kadın lûgatine mürâcaat)" maddesinde "hile" sözcüğünün anlamı için okuru "kadın" sözcüğüne yönlendirerek bunun kadına özgü olduğunu vurgular. Ayrıca "Müfsid: Mâr-ı müzehheb-i lisân" ifadesinde de fesatlık eden kişi, dilin altın suyuna batırılmış yılanı olarak tanımlanır; burada dilin yılana veya dilin yılan gibi olan kadına benzetildiği düşünülebilir. Kadınların hileli yönlerinden birisi de erkeği reddeder görünerek edep dahilinde onaylamalarıdır: "Red: (Kadınlar ciheti) edeb dâhilinde muvâfakat". Kadının sözel davranışının dengeli olmamasından başka maddelerde de söz edilir. Örneğin, "Nâdir: Zen-i makul-gû" ve "Nâtıka-perdâz: Meşşâta-i efkâr" maddelerinde mantıklı konuşan kadın, nadirdir ve düzgün söz söyleyen kadın, düşüncelerini (gelin gibi) süsleyen kadına benzer; düzgün söz söylemenin "somutlayıcı ad aktarmı"yla "meşşâta"nın işlevine yakıştırılması, bu tip kadının nadir olduğunu vurgulamak içindir. Bu maddelerde kadınların konuşarak erkeklere zarar verdikleri, daha

çoğunlukla gereksiz, nadiren mantıklı konuştukları söylenerek bu davranışları yerilir. "Somnambül: Uykuda bile ağzı durmaz karı" ifadesindeki kadın tipi o kadar çok konuşmaktadır ki "uyurgezerlik" onun bu durumunun adıdır.

Kadınların davranışlarının verdiği zararlara kıyasla kadınlara zararı olan şeyler son derece azdır. Örneğin, "Duhân: Düşman-ı zenân" maddesinde duman veya tütün kadınların düşmanı olarak tanımlanır. Tütün kullananların sadece kadınlar olmadığı düşünülürse bu maddenin anlamının açık olmadığı düşünülebilir. Tütün kullanan erkeklerin yanında bulunan kadınların bundan zarar gördüğü anlatılmak istenmiş olabilir. "Duhân" maddesine ilişkin farklı bir fikir vermesi bakımından, Şehmus Güzel'in Osmanlı toplumunda kadınların çalıştığı işler hakkında verdiği bilgiler yararlıdır: "Osmanlı İmparatorluğu'nda öteden beri kimi işler kadınlara ayrılmıştır. Dokuma ve gıda işkollarındaki birçok işin büyük çoğunluğu kadınlarca yerine getirilmekteydi. Sanayinin gelişmesi üzerine kadının tütün, sigara, tekel ve kimya işlerinde gittikçe daha çok sayıda çalıştırıldığını saptıyoruz" (867-68). Bu bilgilere göre, "duhân"ın kadınların düşmanı olması, onların tütün, sigara veya tekel işçileri olmasıyla da bağlantılı olabilir.

Çalıştıkları iş kollarından veya toplum içinde kadınlara atfedilen işlerden birisi de ebeliktir. "Kabile: Bevvâb-ı hayât" maddesinde kadın ebe olan "kabile", hayat kapıcısına benzetilir. "Saban: Kabile-i zemîn" ifadesindeyse saban, toprağı doğurtan ebe anlamında kullanılmaktadır. "Kokot: Kazları boğar bir kuş" maddesinde kadınlar için kullanılan bir sıfat olan "kokot" (diğer adıyla aşüfte), erkeğe verdiği zararla tanımlanır. Açık eğretilemeyle erkekler yerine (ahmaklar, budalalar anlamında) "kazlar", kokot yerine de "kuş" kullanılır. Ayrıca argoda "kaz", "aptal, dangalak (kimse)" anlamının yanı sıra, "saflığı yüzünden kumarda sürekli yenilen, dolandırılan kimse", "pezevenk" ve "gürültücü (kimse)" (Aktunç 171)

anlamlarına da gelmektedir. Burada "boğmak" sözcüğü de argodaki karşılığıyla kullanılmıştır: "Çıkar sağlamak, parasından yararlanmak, para harcatıp bedavacılık etmek", "(Kumarda) Hileyle yenmek" (Aktunç 59-60). Bu durumda kokot, saf erkeklerin parasından yaralanan dolandırıcı bir kadındır.

Erkeklerin farklı yaşlarda elde ettikleri kazanımları örnekleyen "Hazîne" maddesi iç içe maddeler barındıran bir listeden oluşmaktadır:

Hazîne: Yirmi yaşında: Sevilen zenân.

Otuz yaşında: Rütbe ve nişân.

Kırk yaşında: Servet ve sâmân.

Elli yaşında: Büyücek bir mansıb ve ünvân.

Altmış yaşında: Bir hafîd-i hoş-zebân.

Yetmiş yaşında: Harâret-i şems-i tâbân.

Madde, yirmi yaşından yetmiş yaşına kadar onar yıllık aralara bölünmüştür ve bu süreçte erkek farklı hazinelere sahip olur. Bunlar, sırasıyla, sevilen kadınlar, rütbe ve nişan (madalya), servet ve sâmân (zenginlik), büyük bir makam ve unvan, tatlı dilli bir torun, parlak güneşin ısısıdır (romatizma gibi hastalıklara iyi gelmesi açısından güneş ısısı). Arthur Asa Berger, "listeler" (*catalogues*) yapmanın "saçmayı, komik isimleri ve çeşitli uygunsuzlukları kullanmayı olanaklı kılan" bir mizah aracı olduğunu belirtir ve bu tekniğin olanaklarını şu sözlerle yorumlar: "Komik listeleme mizahçıya uygunsuz olmak, listenin mantığını ve işlevselliğini karalayarak kelimelerle ve seslerle oynamak için eşsiz bir fırsat sunar" (27). Âlî Bey'in kelime ve seslerle oynadığı, listelediği sözcükleri rasgele seçmediği, her satır sonunda kullandığı kafiyeden anlaşılabilir. George A. Test, bir çeşit ironi yapma tekniği olan "liste (*catalogue*)" hakkında şunları söyler: "Çoğunlukla nesneler, insanlar ve niteliklerden oluşan liste, yergicilerce kullanıldığında gerçekliğin kaosunu ya da

uygunsuzluğunu örneklendirmeye yarar" (154). Erkeklerin yaşamın akışına bakış tarzını listeleyerek aktaran Âlî Bey, manevi ve maddi kaygılara göre şekillenen, idealize edilmiş yaşam standartlarının maddi açıdan yaşa göre yükselen ve düşen bir grafiği olmasına dikkat çeker.

Sözlükte kadın, erkeğin karşıtıdır; kadına bu açıdan bakılması, toplumsal zihniyete hakim olan klişenin, yani kadının erkekten sonra konumlanmasının bir yansıması olarak görülebilir. Ancak sözlüğün genel yapısına bakıldığında insana ilişkin pek çok klişenin yıkılmaya çalışıldığı ve düşünce kalıplarının yerildiği anlaşılır. Kadının veya erkeğin sözlükte birbirinin karşıtı olarak yer almasının bu eleştirel söylemden kaynaklandığı da düşünülebilir. Tanzimat dönemi Osmanlı toplumunda kadının toplumsal rolü de bu söylemi etkilemiş olabilir.

2. Aşk, Gönül, Aşkın Tarafları ve Cinsellik

Lehcetü'l Hakayık'ta aşka ve gönle çeşitli anlamlar yüklendiği ve bunların benzetmeler kullanılarak şaşırtıcı kılındığı söylenebilir. Bu bölümde aşka, gönle, âşık kişilere ve cinselliğe yüklenen anlamlarla ilgili maddeler gruplanarak irdelenecektir.

Sözlükte "Aşk", "Masdar. Binâsı isneyn beyninde müşâreket içindir" olarak tanımlanır. Çatısı iki şahıs arasında işteşlik için bir mastar olarak tanımlanan aşk, duygusal boyutlarından sıyrılıp dilbilgisel anlamına çekilir, ironik bir anlam verilir, basitleştirilir ve düz anlamlı kılınır. Aşkın duygusallıktan sıyrılmış anlamı, böylelikle beklentiyi bastırarak okuru şaşırtır. Oysa, "Sâhir: Şiir ve aşk" maddesi, aşkın şiir gibi büyüleyici, mistik bir tarafı olduğunu düşündürür. "Münâsebetsizlik: Emâre-i aşk" maddesinde münasebetsizlik, aşkın belirtisi olarak yansıtılır.

Aşk yerine "sevmek"in kullanıldığı maddeler de vardır. Aşkın mastar olarak tanımlanması gibi "Sevmek" de "Fi'l-i müteaddî", yani geçişli, "Sevilmek" ise "Fi'l-

i lâzım", yani geçişsiz bir fiildir. Bu şekilde içi boşaltılan kavram, "Bahâne: Sevmek" maddesinde duygusal bir anlam alır. Burada bahane, sevmeye eşittir veya sevmenin eşanlamlısıdır. Yazar tarafından sevme, münasebetsizlik gibi durumların veya "Baş ağrısı: Bahâne" maddesindeki gibi bir "baş ağrısı" durumunun bahanesi olarak görülüyor olabilir. Sözlükte "aşk" ve "sevmek"ten başka bir de "sevda" sözcüğü geçer. "Sevdâ: Sis" maddesinde de sevdanın anlamı basitleştirilir . Ancak Osmanlıcada "sevdâ", Arapçadan gelen anlamıyla "çok kara, çok siyah" (Devellioğlu 945), Farsçadan geçen anlamıyla "aşk, sevgi"dir (946). İskender Pala'nın verdiği bilgilere göre, sözcük "kalpte bulunan siyah bir sıvının aslıdır" ve divan şairleri sevdayı siyahlıkla ilgili kelimelerle bir arada kullanır (415). Tasavvufi bir terim de olan sevda (bkz. Uludağ 310-11) sözlükte beşeri aşkla ilgili kullanılmıştır. Âlî Bey sözcüğün her iki anlamını da kastetmektedir. Burada sevda, yani aşk, sis gibi karanlıktır ve olumsuz bir anlam taşır.

Tasavvufta "Allah'ın kulu sevmesi ve kulun Allah'ı sevmesi şeklinde iki türü" (153) olan "hakiki aşk", bu tanımlamanın tam tersinin söz konusu olduğu bir maddede karşımıza çıkar: "Hubb-i zât: Aşk-ı hakîkî". Bu ifadede kişinin kendisine duyduğu sevgi gerçek aşka benzetilir. "Aşk-ı hakîki" tamlamasıyla "Anlatılan durumun, olayın ya da eylemin, doğrudan ve kolayca kavrandığı, başka anlama gelme olasılığı bulunmayan türden" bir değinmece olan "yakın (açık) değinmece" (Uğur 119) yapılmış ve kendini sevme ile narsisist aşk söz konusu edilmiştir.

Sözlükte kalp de aşk ve sevmek gibi duygusallık içermeyecek şekilde tanımlanır: "Kalb: Fenn-i teşrîh ıstılahâtından" (19). Anatomi terimlerinden biri olan kalpten başka eşanlamlıları olan "gönül" ve "dil" de sözlükte kullanılır. "Safvet: Kalb-i şeffâf" maddesinde saflık, "kalbi temiz" demenin bir başka yolu olarak şeffaf kalbe benzetilir. "Lehce: Gönül mürşidi" maddesinde Âlî Bey'in konuştuğumuz veya

yazdığımız dil anlamında kullandığı lehçe, gönülle ve gönül, duyguların kılavuzu olan birisiyle ilişkilendirilerek düz benzetme yapılır. Bir başka maddede "Taş: Soğumuş gönül" ifadesi ile taş, soğumuş gönle benzetilir ve "soğumuş gönül" tümcesinde "soğumuş" taş yerine kullanılır. Ayrıca "soğumuş gönül" ifadesiyle "taş yürekli" ve "yüreği soğumak" deyimleri çağrıştırılır. Bu durumda soğumuş, yani artık âşık olmayan gönül, taş gibidir. Taş, "Acıklı şeylerden üzüntü duymayan, acıması olmayan" (Aksoy 915) taş kalpli bir insana benzetilir; burada anlatılmak istenen aşk acısı çekmemeye ilişkindir. Taş, aynı zamanda, "Düşmanının bir felakete uğraması dolayısıyla ya da ondan öç alarak içi ferahlamak" (1131) anlamına gelen "yüreği soğumak"tır. Bu şekilde taş, bir kişi yerine geçer. Böylece bu kişinin artık sevilmeyen taraftan alınan öç ile ferahladığı anlaşılır.

Sözlükte kalp ve gönülden başka "dil" sözcüğü de kullanılır. Sözlüğün üçüncü baskısında "Göz: Dervâze-i dil" maddesi, ikinci baskıda "Göz: Dervâze-i dil. (Çok vakit pencerede bulunmaz)" şeklinde yazılmıştır. Burada göz, gönlün kapısına ve gönül, eve benzetilir; göz, aşkın varolduğu gönlün kapısıdır ve çoğu zaman pencerede bulunmaz. Buradaki sevgili tasvirinde "bulunmak" eylemi "görülmemek veya çıkmamak" eylemleri yerine kullanılarak "eklenimsel bütünleyiciliğe dayalı eylem aktarım"ı (Uğur 182), pencereye çıkmayan sevgili yerine göz, yani bütün yerine parça kullanılmış ve "eklenimsel bütünleyiciliğe dayalı ad aktarım"ı (177) gerçekleştirilmiştir. Bir başka maddede "Gözyaşı: Nem-i dil" ifadesinde gözyaşının gönlün nemi olduğu, gönülden geldiği söylenerek gönül, kapalı eğretileme yoluyla kişileştirilmiştir. "Lâle: Terbiye görmemiş güzel bir kız" maddesi de gözyaşı ile bağlantılı olarak yorumlanabilir. Divan şiirinde "lâle", "kırmızı rengi ile sevgilinin yanağı ve âşığın gözyaşları lâleye benzetilir. Lâlenin ortasındaki siyahlık sevgilinin yanaklarına özenme ve onu kıskanma dolayısıyla bağrında meydana gelmiş bir yara,

dağlama olur" (Pala 296). Bu anlamda, "lâle" sözcüğü âşığı ağlatan, onu yaralayan sevgili için de kullanılmış olabilir; ancak bu maddede daha basitleştirilerek "terbiye görmemiş bir kız" ifadesiyle karşılanmıştır.

Yapıtta adı geçen aşkın tarafları, Divan edebiyatında kullanılan simgesel sözcükler olan âşık, mâşuk, rakip, ağyar ve diğerleridir. Aşk ve sevmek maddelerine terimsel tanımlar verilmesi gibi "Âşık" için de "İsm-i fâil" denir; âşık olan kişi, işi yapan kişi anlamında kullanılarak bu sözcüğe aşırı değer yüklenmesi yerilir. Âşığın mekanı olarak "Balkon" gösterilir: "Âşık tüneği". Bu ifadede âşık kuşa benzetilir. Sözlükte delice âşık olmak da söz konusudur: "Mecnûn: Bizim gibi düşünmeyen". "Mecnun" ile açık eğretileme, "düşünmeyen" sözcüğü düşünenin tersi olarak değil, akıllı olmayan anlamında kullanıldığı için "dışlayıcı yoksunlama", yani "Bildirilecek kavramın karşıtının değil de, yine onu olumsuzlayan, dışlayan çelişeninin kullanılması yoluyla gerçekleştirilen yoksunlama" (137) yapılmıştır. Mecnunun tüm diğer insanlardan farklı düşünen olarak nitelenmesinin nedeni onunla aşka yüklenen anlamın, ilahi aşka ulaşmanın sorgulanması olabilir.

Sözlükte kadınlar için kullanılan sıfatlar olumsuz da olsa onlarla kurulan ilişki veya onlara duyulan aşkla ilgili olumlu sıfatlara rastlanır; ancak, olumlamanın da "hapishane" gibi hoşnutsuzluk çağrıştıran sözcüklerle yapıldığı görülebilir. "İrtibât-ı zenân: Mahbes-i tenezzüh" ifadesiyle kadınlara bağlanma, "gezinti hapishanesi"ne, yani sevilen kadının peşinden gezinti yerlerine gitmek zorunda olmaya benzetilir. "Mahbes-i tenezzüh" tamlamasıyla "değişmeceli yoksunlama", yani "Sözcüğün ya da söz öbeğinin, sözcede, değişmece anlamının karşıt ya da çelişen anlamını verebilecek biçiminde kullanılması sonucu oluşan değişmece türü" (131) oluşur. Böylece gezinti, özgür kişinin durumunun değişmecesi olarak kullanılır ve tutukluluk durumuna gönderme gerçekleşir. Sözlükte toplumsal ilişkiler yoluyla

bağlantı kurulabilecek kadınlar da söz konusu edilir: “Cezr-i müşterek: Zen-i hem-civâr. Hani ya Türkçe bir şarkı vardır: ‘O bizim komşunun kızı!...’ ” ifadesinde matematik terimi “ortak kök” karşılığında düzdeğişmecenin “parça-bütün ilişkisi” (150) ile “komşu evdeki kadın” yerine “komşu kadın” söylenmiştir. Buradan komşu evde yaşayan kadının her iki evin de ortak kökü oluşu belirsiz bir ifadedir. Bu kadının kolay iletişim kurulabilir birisi oluşu hakkındaki klişenin şarkılara da yansımış olduğu kastedilmiş gibidir. Bir erkeğin sahip olacağı şeyler düşünülerek yazılmış olan “Hazîne” maddesine değinilmişti. Bu maddenin karşılığından biri “Yirmi yaşında: Sevilen zenân”dır. Bu ifadede kadınları sevmenin genç yaştayken hazine değerinde olduğu vurgulanır; yaşlandıkça kadınların yerini değer verilen başka şeyler, zevkler alır.

Âşık için kullanılan sözcüklerin yanı sıra âşık olunan taraf ve ara bozucu ile rakip de sözlükte yer alır. “Âşık” maddesindeki gibi “Maşûk: İsm-i mefûl” ifadesi de maşukun dilbilgisindeki anlamı verilerek kavram basitleştirilir. Başka bir maddede sevilen ile ara bozucu olan üçüncü kişiler bir aradadır: “Mûsikî: Sadâ-yı mahbûb. Sükût-i agyâr”. Müzik, sevgilinin sesine ve yabancıların sessizliğine benzetilir. “Sedâ-yi mahbûb ile “Sükût-i agyâr” ifadelerinde “neden-sonuç ilişkisi”ne bağlı düzdeğişmece (152) yapılır. Konuşma ve konuşmama neden, ses ve sessizlik ise sonuçtur. Divan şiirlerinde sevgilinin âşık dışındaki sevgilileri olan ağyar, âşığı sevgiliye yaklaştırmaz, “kıskanç ve dedikoducudur” (Pala 20). Tasavvufi bir terim olarak da kullanılmış olan “mahbup”, “İster sevsinler, ister sevmesinler, herkesin hakiki mahbubu O’dur” (Uludağ 231) şeklinde tanımlanır. Bu maddede yalnızca “sevgili” anlamında kullanılan mahbubun konuşmaması, ara bozuculuk yapmaması ve ağyarın âşıkla iletişim kurması, divan şiirlerinde karşılaşılan geleneksel anlatıma ve tasavvufi tasvire karşıttır. Âşık-maşuk-rakip üçgenini tamamlayan “Rakîb: Sahan

tıkırtısı; iştihâ açarmış" ifadesi de geleneksel söylemden farklıdır. Rakip, aynı kişiyi elde etmek için birbiriyle yarışan kişilerden biri (Pala 387) olduğu için ve sevgiliye ulaşma engellerinden sayıldığından âşık onun varlığından hoşnut değildir. Oysa "Rakîb" maddesinde üçüncü kişi, ilişkiye katkı sağlayan, varlığı sevgiliye duyulan arzuyu arttıran bir unsurdur; bir yiyeceğin ısındığı kabın çıkardığı tıkırtı veya kaynama sesidir ve bu ses, yemeğin lezzetini çağrıştırdığı için iştah açıcıdır. Rakibin kıskanılan değil, arzuyu arttıran bir kişi olduğu düşünülebilir. "Mâni: Darbe-i tâziyâne" maddesi de engelin "kamçı darbesi", yani kişiyi hedefi doğrultusunda teşvik eden bir şey olması düşüncesini destekler. "Kıskançlık: Korktuğuna uğramanın kestirme yolu" maddesi de bu açıdan yorumlanabilir. Kıskançlığın aşığın korkularından dolayı hissettiklerini anlatır ve bunun ona faydası olmayacağı, korktuğunun başına gelmesini kolaylaştıracağı söylenir. Âşığın sevgiliden dolayı mutsuz olması da söz konusu edilir. "Kizb: Artık sevmemeğe başlayan tarafın sadakası" ifadesinde yalan söyleme, artık sevmemeye başlayan tarafın verdiği sadaka ile ilişkilendirilir. Buna göre sevmemeye başlayan tarafın âşık mı yoksa sevgili mi olduğu belirsizdir. Burada, artık sevmeyen kişinin sözlerinin yalan veya sergilediği duygunun yalandan sevgi olduğu anlatılır. Sözlükte sevgiliden veya dosttan beklenilecek bir tavır olan "Vefâ" için "Fazîlet-i kilâb" denir. Burada sadakat, köpeklerin erdemine benzetilirken köpeklerin kişileştirilmesiyle kapalı eğretileme, sevgili yerine köpek denerek de "alaylı eğretileme" (Uğur 109-10) yapılır. "Vefâsızlık: Habersizce nakl-i hâne" maddesindeyse vefasızlık, sevilen veya yakın olunan kişiye haber vermeden evini taşıma ile açıklanır ve bu durum ironiktir.

Lehcetü'l Hakâyık'ta aşkın taraflarının aşkı özgürce yaşadığına ilişkin bir ibare olmamakla birlikte klişeye düşmeyen, klişeleri kıran yeni tanımlar yapılmaktadır. Aşkın taraflarında olduğu gibi, cinselliğin çağrıştırıldığı sözlük

maddeleri de bir arada değerlendirildiğinde anlamlı olmaktadır. Bekaretin yüceltildiği "Bâkir: Beyâz sahîfe" maddesinde söz konusu olan erkektir; "bâkir", beyaz bir sayfaya ve "beyâz sahîfe" tümcesi "tözsel ad aktarımı" yoluyla "temizliği" örnekler. Bu şekilde "temizlik, iffet, namus" gibi kavramlara verilen önem vurgulanır. "Bülûg: Hak-ı iştigal" maddesinde ise bir şeyle uğraşma hakkını kazanmayla ilişkilendirilen ergenlik olumlanır. Bu nedenle uğraşma hakkı kazanılanın cinsellik olduğu düşünülebilir. Evliyken yaşanan cinselliğin yüceltildiği bir madde de şöyledir: "Leyletü'z-zifâf: En güzel gün". Burada gerdek gecesi, en güzel gün olarak nitelenir. "Zinâ: Taklîd" ifadesinde evlilik dışı cinsel ilişki taklide ve "taklîd" ise açık eğretileme ile evlilik rolü yapmaya benzetilir. "Tavâşî: Dişleri törpülenmiş canavar" maddesindeyse "belirti sunmaya yönelik ad aktarımı", yani "gerçek anlamlarını yitirmemiş ve bu gerçek anlamları, değişmece anlamların anlaşılabilmesi için belirti işlevi gören sözcüklerle ilgili ad aktarımı" (Uğur 176) yapılır. Dişlerin törpülenmesi gerçek anlam taşımakla beraber, "harem ağası" anlamına gelen "tavâşî"nin fiziksel durumunu açıklamak için kullanılan "hadım" sözcüğü farklı bir anlam kazanmıştır. Cinsel işlevi olmayan harem ağasının hadım edilmiş bir canavara benzetilmesi okuru şaşırtmaya yönelik bir ironik anlatım tarzıdır.

Cinselliği çağrıştıran maddelerden biri olan "Bûse"ye "Uçurum kenârlarında toplanılır bir çiçek" karşılığı verilir. Açıklamada uçurumun ağza, kenarlarının dudağa ve çiçeğin öpücüğe açık eğretileme yoluyla benzetildiği söylenebilir. Bu şekilde öpücük veya öpücükle başlayan yakınlaşma tehlikeli bir eylem olarak nitelenir. "Nukre: (Yanak çukuru) lâne-i bûse" maddesindeyse ense çukuru veya gümüş külçe, öpücük yuvasına benzetilir ve parantez içinde verilen açıklamayla değerlendirilmesi istenen "lâne-i bûse" açık eğretilemeyle gamze yerine kullanılır. Öpme ile ilgili

ilginç bir tanımlama ise şöyledir: “Kısâs: Meselâ: Bir güzel kadını tutup rızâsına muhâlif olarak dudaklarından öperim. Kadın davâ edecek olursa o da beni tutarak ayniyle dudaklarımdan öpebilir”. Hukuk terimi olan “kısâs” için verilen örnekte suç işleyen kişinin aynı suç ile cezalandırılması anlatılır. Burada erkek tarafından danışılmadan yapılan eylemi kadın ancak cezalandırmak amacıyla yapabilmektedir. Kadın ile erkeğe bu şekildeki bakış, onların eşit algılanmadığı sonucunu doğurabildiği gibi, ceza veren taraf olarak kadının kendisine yapılanın aynısı ile karşılık verebileceğinin kurgulanmasıyla eşitlik de kastedilmiş olur. İkinci baskıda yer alan “Dudak: Pek çok defa üzerinde tırtıl dedikleri kurd bulunur bir nevi gül” maddesinde açık eğretileme yapılarak öpülen tarafın dudağı “güle”, öpeninki ise “tırtıl dedikleri kurd”a benzetilir.

Dudak ve ağız ile ilgili maddeler öpmeyle sınırlı değildir. “Tebessüm: Ağız odu” maddesindeki ifadede gülümseme ağızdan çıkan ateşe benzetilirken “ağız” fırın gibi ateş içeren bir şey, “od” ise ağzın gülümseme sırasındaki eylemi anlamında kullanılmıştır. Ağız ile ilgili farklı tanımlamaları içeren şu madde ile “Tebessüm” tanımı desteklenir:

Dehân: Kadınlara: Şeker kutusu.

Müdâhinde: Buhûrdan.

Âşıkta: Fırın.

Geçkin kızda: Menfes.

Yaşlı bekârda: Sineklik.

Hânendede: Demir kasa.

Dâinde: Kar-hâne.

Geviş getiren hayvânlarda: Kiler.

Kuşlarda: Gaga.

Bu maddede “şeker kutusu”, “menfes” ve “fırın” sözcükleri açık eğretilemeyle, “sineklik” ise “Üstün olanı daha düşük düzeyli şeylere dönüştüren” indirgeyici eğretileme (110) yoluyla ağza benzetilir. Kadınlarda şeker gibi tatlı şeyleri barındıran bir kutuya benzetilen ağız, âşığa aitse fırın veya bir önceki maddedeki gibi yakıcı, etkileyici özelliği olan tebessüm olarak değerlendirilebilir. Ağız, aynı zamanda, yaşı ilerlemiş kızda nefes deliği, yani soluk alıp verme dışında bir işe yaramayan organdır; yaşlı bir bekârda ise sinek avlama işini gören alettir. Sineklik ile “İşi ya da müşterisi olmadığından boş oturmak” (Aksoy 1038) anlamına gelen “sinek avlamak” deyimi çağrıştırılır; yani yaşlı bekârın ağzı öpmek veya öpülmekten yoksundur.

Ağız ve dudak dışında sözlükte gözün, cildin ve vücudun diğer organlarının cinselliği çağrıştıracak şekilde kullanıldığı maddeler de bulunmaktadır. “Gamze: Mitralyöz. Telgraf” ve “Nazar: Musâfaha-i ervâh” tanımlarında bakış, açık eğretileme ile makineli bir tüfek ve haber ileten telgraf aletine, ayrıca ruhların el sıkışmasına benzetilir. “Musâfaha-i ervâh” tamlamasında ise “ervâh” (ruhlar) kişileştirilerek kapalı eğretileme, ruhlar ile el sıkışma eyleminin, yani benzeyen ile benzetilenin bir kişide bulunabilecek özellikler olması bakımından “uyarlı (dengeli) eğretileme” (Uğur 104) yapılır. Bu maddelerde bakış, etkileyiciliği bakımından bir tüfek, iki sevgili arasında haberleşme aracı olarak telgraf ve kişilerin ilk teması sağladığı, göz göze gelerek tanıştığı bir eylem olması bakımından gerçekçidir. Yüze yapılan makyajın “badana”ya indirgendiği “Badana: Saykal-ı der ü dîvâr ve cilâ-yı rûy-i dildâr” maddesinde kapı ve duvarın cilacısı ile sevgilinin yüzünün cilası badana, cilacıya ve makyaja benzetilerek açık eğretileme yapılır. Bu maddeden, makyajlı kadının beğenilmediği veya aşırı makyaj yapan kadınların yerildiği anlaşılabilir.

Sözlükte cinsel simge olarak düşünülebilecek organlardan söz edilen maddeler de bulunmaktadır. “Ury: Fesâhat-ı lühûm” maddesinde “ury” etlerin uzdilliğini, “fesâhat-ı lühûm” ifadesinde etler kişileştirilerek insanı, “lühûm” parça-bütün ilişkisi olan düzdeğişmeceyle vücudu ve “fesâhat”, neden- sonuç ilişkisi olan düzdeğişmeceyle açık seçikliği niteler. Çıplaklığın vücut sadece etten ibaretmiş gibi, indirgeyici bir ifadeyle anlatılması cinsel çağrışımın gücünü zayıflatır. Sözlükte bacak ile ilgili maddelerin çokluğu da dikkat çekicidir: “Çorab bağı: Bacak bileziği”, “Bilezik: Hâtem-i sâk”, “Sâk: (Güzel kadında) en kıymetli gerdânlık”. Çorabın düşmemesi için kullanılan bağın bacağa takılan bir bileziğe, bileziğin bacaktaki yüzüğe ve dolayısıyla bacağın kola, bacağın güzel kadındaki en kıymetli gerdanlığa benzetilmesi, bu maddelerde yazarın sözcük oyunlarıyla bacak ile ona giydirilen çorabın bağına dikkat çekme çabasıdır. Buradan çıkarılacak sonuç, çorap bağının bacağı çekiciliği olan bir cinsel nesneye dönüştürmesidir.

Mahremiyetin çağrıştırıldığı maddeler arasında şunlar da sayılabilir: “Don: Mahrem-i esrâr”, “Korse: Turunc mengenesi”, “Meme: Haydi oradan!... Yalancı sen de!”. İlk iki maddede düz değişmeceyle don, bir sırdaşa, korse ise göğsü sıkıştıran bir alete benzetilir. Ayrıca donun kişileştirilmesiyle, mengenenin sutyen veya korseye, turuncun göğüslere benzetilmesiyle anlatılmak istenen somutlaşır; farklı imgeler yaratılarak “eşleyici eğretileme” (Uğur 109) yapılır.

Divan edebiyatında sevgilinin nazlı oluşunu vurgulayan eda, Âlî Bey’in sözlüğünde farklı bir anlama bürünür: “Edâ: Güzel değil lâkin bir tavır ve edâsı var ki… Düzce gudubetler tesellîsi”. Burada, güzel olmayan sevgilinin, teselli verecek bir tavrı ve edası vardır. sözlükte edanın eşanlamlısı olan “Cilve” için “İştihâ açmak için meze” ifadesi kullanılır. Sevilenin arzulanmasına ilişkin sözcüklerin yiyeceklere atfedildiği başka maddeler de bulunmaktadır. “Meze: Tebessüm, kasem, bûse ve

emsâli muharrik-i iştihâ şeyler" ifadesinde arzuyu tahrik eden şeylerin tamamı, yani tebessüm, yemin ve öpücük, mezeye benzetilir. Ayrıca "Hicâb: Müheyyic" maddesinde utanma da heyecan verici olarak nitelenir. "Okşamak: Muâşaka çerezi" maddesinde ise okşamak, sevişme çerezine benzetilir ve okşama, çerez gibi kolay tüketilen bir yiyecek türüyle bağdaştırılarak indirgeyici eğretileme yapılır. "Tâze: Müheyyic-i iştihâ" maddesinde sevgili, "genç" anlamına gelecek şekilde tazeye benzetilerek kapalı eğretileme yapılır; genç sevgilinin iştahı, arzuyu kışkırttığı söylenir. Yazara göre, okşama, öpücük, tebessüm gibi eylemlerle arzusu artan âşık için baştan çıkarıcılık başka yollarla da sağlanmaktadır. "Merhamet: Baştan çıkarmak" ile "Mukavemet: (Kadınlar ciheti) teşvîk" maddelerinde düz değişmece ile baştan çıkarılma, acıma veya şefkat göstermeye direnme ise kadınlar tarafından yapıldığında kışkırtmaya benzetilir. Mukavemet-teşvik karşıtlığı, "hayır" denirse bu "evettir" gibi bir klişeyi hatırlatmaktadır. "Firâş: Meydân-ı vega" maddesinde ise yatak, savaş alanına benzetilir; bu anlamda, "sevişme" sözcüğü savaşa aktarılmıştır.

Lehcetü'l Hakayık'ta aşkın anlamı basitleştirilerek tanımlanır; bu sözcüklerin terim düzeyine indirgenmesinin yanı sıra edebiyat geleneğinden gelen bazı terimlere de yeni anlamlar kazandırılır. Bu tutum, ele alınan sözcüklere yüklenen derin anlamları yermek amacı güdüldüğünü gösterir. Sözlükte akla gelebilecek aşkın taraflarının tamamı yer alır. Âşık olmakla ilgili maddelerde olduğu gibi burada da geleneksel edebiyata tepki, terimlerin karşılıklarının aynı anlama gelmeyecek şekilde kullanılmasıyla ve basit anlamlarına dikkat çekilerek ironi yapılır. Cinsel simge olarak görülen kadın vücuduna ilişkin maddelerde ironik ifadeler kullanılır.

3. Evlenme, Boşanma ve Aile

Lehcetü'l Hakâyık'ta evlenme ile ilgili maddelerdeki genel eğilim, kadının erkeğin düşmanı veya ona zararı dokunan bir kişi olması yönündedir. Sözlükte aşkla ilgili farklı bakış açılarının yansıtıldığı ve evlenmeden cinsel ilişki kurulmasının onaylanmadığı bir önceki bölümde söylenmişti; ancak evlilikle ilgili maddelerde aşka veya cinselliğe gönderme yapılmadığı görülür. Bu bölümde evlilik, boşanma ve aile ile ilgili sözcük ve kavramlar incelenecektir.

Sözlükte evlenmenin geciktirilmesiyle ilgili "Romatizma: Muhbir-i zamân-ı teehhül" maddede evlenme zamanının habercisinin romatizma olması, evlenmenin hastalıkla veya yaşlanma ile ilişkilendirilmesi şaşırtıcıdır. Evlenen kişileri tebrik ederken dile getirilen klişe sözlere şu maddede dikkat çekilir: "Teehhül: Darısı 'başınıza!' ". Tebrik sözlerine "darısı başın(ız)a" karşılığının verilmesinde amaç, kalıplaşmış davranış tarzını yermektir. "Darısı (dostlar) başına" deyimi, "Dilerim ki bu güzel duruma sen de kavuşasın" (Aksoy 706) anlamında kullanılır. Bu açıdan, yazar ünlem işaretini deyimin klişeleştiğini vurgulamak için kasıtlı olarak kullanmış olabilir. "Nikâh: Dîbâce-i talâk" ve "Talâk: Nikâhın semere-i tabîiyesi" maddelerinde evlenme ve boşanma sözcükleri aynı ifadede kullanılarak paradoks yapılır. Nikahın boşanmanın başlangıcı ve boşanmanın nikahın doğal sonucu olarak tanımlanması, evlenmeye önem verilen bir toplum için oldukça şaşırtıcı ve saldırgan sayılabilecek bir yergidir. "Taaddüd-i zevcât: Artık mâl göz ... çıkarır" maddesinde, "birkaç kadınla evlenme", bir atasözünün tersine çevrilmesi ile yerilir. "Fazla (artık) mal göz çıkarmaz" şeklindeki atasözünün anlamı şöyledir: "Fazla mal kişiye zarar vermez. Bundan dolayı elden çıkarılmamalıdır. Şimdi gereksemenin üstünde görülen malın ileride fazla olmadığı anlaşılabilir" (Aksoy 280). Atasözünün anlamı da göz önünde bulundurulduğunda, bu maddede kadının mal gibi görülmesi yerilir ve çok

eşliliğin zararı vurgulanır. Evlenme ile eşlerin beraberinde getirdikleri çeyiz de bir çeşit gelirdir: "Cihâz: Devâ-yi hâricî". Yazarın çeyizi harici deva, ilaç olarak adlandırması bu geleneği, "mal edinme" olarak yansıtmadığını gösterir. İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* adlı kitabında Müslüman Osmanlı ailesinin çok eşli olduğuna ilişkin görüşün yanlış olduğunu belirtir ve bu konuda şu bilgileri verir:

> Osmanlı cemiyetinde *polygamie* denen çok zevceli evlilik; ne gayriahlâkî (zaten toplumda az görülür) ne de gayrikanunî bir durumdur, ama hoş karşılanmaz. Kentsel alanda eşler arasında ekonomik sosyal eşitsizlik olduğu taktirde bu evlilik servetin cazibesiyle mümkündür. Gelir grupları ve toplumsal konumları yakın eşlerin kurduğu yuvada kuma getirilmesi mümkün değildir. (75)

Ortaylı'nın ifadelerine göre yorumlarsak, Âlî Bey'in "fazla mal göz çıkarmaz" yaygın görüşünü evlenme açısından tersine çevirmesinin nedeni, çokeşlilikten yana olanları yermeyi amaçlamasından dolayıdır.

Sözlükte şeytanın kadınların doğruluğu olarak tanımlandığından, böylece şeytanın Havva'yı, Havva'nın da Âdem'i sözleriyle kandırdığıyla ilgili inanca gönderme yapıldığından söz edilmişti. Bu bağlamda, kadının eş olarak kocasının düşmanı olduğu iması da yapılmaktadır: "Hayye: Kocanın dostu". Bu maddede Âdem, Havva, şeytan ve ona cennete girmesi için yardım eden yılanın cennetten kovulmasına gönderme yapılmaktadır. Kadının eş olarak yılana benzetilmesi, yılan ile dost sözcüğünün aynı ifadede kullanılarak paradoks yapılması, düşman yerine dost denilmesi, "Hayye" maddesini çarpıcı bir söz oyununa dönüştürmektedir.

Sözlükte eşlerin ilişkisini bozulması ile bağlantılı birkaç madde bulunmaktadır. Örneğin, "Kaim-i vâlide: (Nifak lûgatine mürâcaat)" maddesinde kayınvalidenin nifak, yani arabozuculukla aynı anlama geldiği kastedilir ve yazarın

bir klişeyi tekrarladığı görülür. “Dâmâd: Kaim-i vâlide sahibi” ifadesinden arabozuculuk yapan kayınvalidenin kadının annesi olduğu anlaşılır. “Karı-koca kavgası: Milh-i imtizâc” maddesinde uyumun tuzu olarak açıklanan kavganın ilişkiye faydalı olduğu vurgulanır. “İmtizâcsızlık: İğneli fıçı” ifadesinde uyumsuzluk bir deyimle açıklanır. “İğneli beşik (fıçı)” deyimi “İçinde iş görmek durumunda kalınan çok üzücü ve sıkıntılı durum” (Aksoy 874) anlamında kullanılır. Yazarın evlilikte uyumun önemine dikkat çektiği görülür. Evliliğin bozulması ile ilgili bir başka madde ise şöyledir: “İşsizlik: Nâsıh-ı muzır. Hâne yıkımı”. İşsiz kalma, aileyi geçindirememe durumunun zararlı bir öğüt olduğu ve hanenin yıkımı anlamına geldiği söylenir.

Sözlükteki bazı maddeler, Osmanlı Müslüman toplumundaki evlenme gelenekleri ve toplumun eşlere bakış biçimiyle ilgilidir. Bunlar arasında en dikkat çekici olan, kadının maddi şeyler karşılığında kiralan bir mülk olarak algılanmasına yöneltilen eleştirilerdir. Bu bakış açısının örneği olan şu maddeler, peş peşe okunduklarında anlam kazanmaktadır: “Koca: Müstecir-i dâimî”, “Hisse-dâr: Koca”, “Dul: Kirâlık boş hâne”, “Görünür kazâ: Teehhül... Yok hatâ ettim! Kirâ beygiri”. Bu maddelerde “müstecir”, “hisse-dâr”, “kirâlık”, “kirâ beygiri” sözcükleri Osmanlı Müslüman toplumunda evlenirken yapılan başlık parası ödeme anlaşmasını hatırlatılır. Âlî Bey’in bunu yermekten çekinmemiş olmasını, yaşadığı dönemde geleneğin katı bir şekilde uygulanmasına bağlayabiliriz. Şehmus Güzel, Tanzimat döneminde evlenme gelenekleri hakkında şunları belirtir:

> Yürürlükteki aile hukuku ve evlenme geleneklerinin sorunlar yarattığının farkında olan Tanzimat dönemi yöneticileri, bazı ferman ve tembihler çıkararak geleneksel evliliği yeni duruma göre düzenlemek istemişlerdir. Bu ferman ve tembihler, esas olarak

> evlenme sırasında başlık ödemeyi yasaklamakta ve ağır masrafların yapılmasını önlemek istemekteydi. (859)

Âlî Bey'in evliliği kocanın daimi kiracıya ve hisse sahibine, kadının (dulun) kiralık ev olduğu bir mülkiyete, evlenmenin bilerek yapılan bir kazaya ve kira beygirine benzetmesindeki amaç, başlık parası karşılığında evlenme geleneğini yermektir.

Sözlükte aile üyeleri ile ilgili maddelerde babanın aşağılanıp annenin yüceltildiği görülür. Örneğin, "Übüvvet: Görmüş gibi inanmalı" ve "Baba: Çok defa bu ünvân magsûb imiş" maddelerinde "babalık"ın görülmemesinden ve "baba" unvanının çoğu zaman zorla alındığından söz edilir. Bu ifadelerden eş veya çocuk onaylamadığı hâlde çocuk sahibi olan erkeklerin ve babalık görevlerini yerine getirmeyenlerin yerildiği anlaşılabilir. Dr. M. Kayahan Özgül, "Baba" maddesinde babanın kim olduğunun her zaman bilinemeyeceğinin vurgulandığına dikkat çekmekte ve cenaze namazı sırasında ölenin anne adıyla anılmasını hatırlatmaktadır. "Uhuvvet: Evet ama kesesi ayrı" maddesindeyse kardeşler arasında maddiyatın, bütçenin ayrı tutulması vurgulanır. "Beşik: Vâlidelerin en kıymetli mücevherlerine mahsûs mahfaza" ifadesinde anne olma yüceltilir; onların çocuklarına mücevher gibi değer verdikleri söylenir. Çocuklarla ilgili diğer maddeler şunlardır: "Çocuk: Reîs-i sahîh-i âile" ve "Piç: Tabîatiyle dünyâya gelen çocuk". Burada çocuğun ailenin gerçek reisi, yani onların yaşamlarını biçimlendiren kişi olduğu ifade edilir. Ayrıca evlilik dışı doğan çocuk, kendiliğinden dünyaya gelmesi ile açıklanır. Bu ifadede amaç, toplum tarafından onaylanmayan durumun örtbas edilmesi için söylenen bir bahaneyi kastetmek veya bunun abartılmaması gerektiğini ve doğal bir şey olduğunu söylemek olabilir.

Evlenmenin yüceltilmemesi, boşanmayla sonuçlanacağının söylenmesi ve aile bireyleri hakkındaki maddelerde kadının yüceltilip erkeğin aşağılanması dikkat

çekicidir. Ayrıca evlenme, evlenme gelenekleri, eşler, aile üyeleri hakkındaki yerleşik düşünce kalıpları yerilir.

C. Osmanlı İmparatorluğu ile İlgili Siyasal ve Toplumsal Söylem

Bazı maddelerde sözlüğün yayımlandığı dönemin Osmanlı toplumundaki siyasal veya toplumsal gündeme gönderme yapılır. Bu açıdan Âlî Bey'in sözlüğü döneminin eleştirisini yapan yeni bir mizah türünün örneklerini vermektedir. Çünkü eleştirilmesi, dönemi için cesaret isteyen kavramları yeren bu sözlükte "yasak sözcükler" bulunmaktadır. Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür* adlı kitabında Abdülhamit döneminde tiyatroda, basında, süreli yayınlar veya kitap basımında karşılaşılan sansür mekanizmasının katı kurallara bağlanması hakkında çeşitli bilgiler verir (631-76). Kudret, bu dönemde yaşamış kişilerin yazılarında ifade ettikleri, kullanılması yasak sözcük ve kavramları derler. Cevdet Kudret'in verdiği bilgilere göre, sözlükte şu yasaklı sözcüklerin bulunduğunu saptadık: ıslahat, şîr-pençe, vatan, adalet, sakal, boya, burun, dua, deli (sözlükte delilik), sıfır, bedbaht, kardeş (sözlükte uhuvvet), hasta, dinamit. Sansürden sorumlu Encümen-i Teftîş ve Muâyene kurumu reddettiği için Alî Muzaffer'in sözlüğün ikinci baskısını Mısır'da yaptırabilmesi de bu sözcüklerin sözlüğün madde başlarında veya tanımlarında bulunmasından kaynaklanabilir.

Âlî Bey'in sözlüğündeki bazı maddelerin siyasal ve toplumsal eleştiri yapmak için yazıldığı görülebilir. François Georgeon, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gülmek mi?" başlıklı makalesinde Osmanlıda mizah basınıyla birlikte meddah veya karagöz hikâyelerinden farklı, yeni bir gülme türünün ortaya çıktığından söz eder: "Belli bir kültürel düzeyi olan okurların gülmesi söz konusudur. Bu eleştirel, hatta özeleştirel bir gülmedir; bilinçli olarak acı ya da alaycıdır; modernleşmenin getirdiği düş

kırıklıkları karşısında gözü açılmış bir gülmedir. Aynı zamanda yıkıcı, devlet için artık tehlikeli hale gelen bir gülme söz konusudur" (92-93). Georgeon'un Tanzimat döneminde başlayan yeni tip gülmeyle ilgili saptaması için Âlî Bey'in sözlük biçimini taklit eden yeni tür mizah anlayışı da en önemli örneklerdendir. Âlî Bey, döneminin veya bu çağda bile söz konusu olan siyasal ve toplumsal sorunlara, çarpıklıklara yergi veya ironiyle eleştirel yeni bir yaklaşım getirmiştir. Âlî Bey'in bu konulardaki mizahi söylemi "Siyasal Kavramlar ve Düşünceler", "Adalet, Meslek, Sağlık, Eğitim ve Ekonomi Hakkındaki Maddeler", "Güzel Sanatlar Hakkındaki Maddeler" olmak üzere üç başlık altında ele alınacaktır.

1. Siyasal Kavramlar ve Düşünceler

Lehcetü'l Hakâyık'ta Âlî Bey'in iç ve dış politikaya ilişkin kavramlara mizahi karşılıklar bulduğu görülmektedir. Bu madde başları ya doğrudan siyasal kavramla ilgilidir ya da o kavrama ilişkindir. Bu bölümde sözlükte geçen siyasal kavram veya düşüncelere doğrudan veya dolaylı gönderme yapan maddeler tartışılacaktır.

Sözlüğün ikinci baskısında bulunan "Politika: Ekserî yalan söylemeli. Dâimâ vaad etmeli. İş becermeli vesselâm!" maddesinde politika yapmanın halkı kandırmak olduğu hakkındaki klişe ve politikacıların güvenilmezliği, icraatlarının vaatte bulunmaktan ileri gitmemesi yerilir. Dış politikayla ilgilenen kişiyi tarif eden bir madde ise şöyledir: "Diplomatlık: Muvâfakat eder görünerek istediğini yaptırmak". Burada diplomat da "politika" yapan kişidir ve ona da güvenilmez; çünkü karşı tarafı onaylar görünerek istediğini yaptıran birisidir. "Dûr-bîn: Müshil almış diplomat" maddesinde ise dürbün aleti müshil ilacı almış bir diplomata benzetilir. Yazarın bu maddede neyi kastettiği pek açık değildir. Dış politikaya ilişkin terimlerden biri olan "Ültimatom" için "İbtidâ-i intihâ" karşılığının verilmesi de Âlî Bey'in Tanzimat

Fermanı'ndan önce başlayan ve yaşadığı dönemde de devam eden Avrupa devletlerinin Osmanlı'nın iç politikasına yaptıkları müdahaleleri anımsatır. Bu maddeye göre, bir devletin diğerine verdiği nota, sonun başlangıcı tanımındaki karşıtlıkla ifade edilir. Nota verilen devletin sonunu hazırlayan, bu sonun ilk adımıdır ültimatom. Politikaya ilişkin bir başka sözcükte ilk anlamın tersine çevrildiği görülür: "Müttefik: Bize ihtiyâcı olan". Bu ifadede karşılıklı ihtiyaçlara bağlı olarak anlaşma sağlamış tarafları düşündüren "müttefik" sözcüğü tek taraflı çıkar ilişkisini kasteden bir anlam kazanmıştır.

Sözlükte devletin veya milletin simgesi olan bayrak için şöyle bir madde bulunmaktadır: "Sancak: Hilat-i vatan". Burada "tözsel ad aktarımı" yapılarak elbisenin insan vücudunu kaplama işlevi vatana aktarılmıştır. "Nişân: Medenîler tokası" maddesinde de "tözsel ad aktarımı" yapılmış, tokanın süs eşyası olma işlevi medeni kişilere atfedilmiş ve devlet tarafından verilen madalya, medeni kişilerin süsü anlamını kazanmıştır. Tanzimat'tan itibaren ivme kazanan medenileşme veya "batılılaşma" çabalarına dikkat çeken bu madde, Abdülhamit döneminde madalya ve nişanların çokça dağıtılmasını da akla getirebilir. François Georgeon, *Sultan Abdülhamid* adlı kitabında Abdülhamit'in "bürokrasiyi elinde tutmak için mansıb ve nişan sistemini" kullandığına dikkat çeker ve bu konuda şu bilgileri verir:

> Nişan bir hükümdarlık alameti, sadece Osmanlı sultanının verebildiği bir simgedir. [….] Avrupa modeline göre geliştirilen nişan sistemi askerlerin cesaretini, memurların çalışkanlığını, devlet ricalinin ve sefirlerin oynadıkları rolleri ödüllendirmeye yöneliktir. Abdülhamid devrinde nişanlar çoğalır [….] Madalyalar da cömertçe dağıtılır. (178)

Âlî Bey'in sözlüğünde öne çıkan bir başka siyasal kavram ise "terakki"dir. "Terakki" kavramına ilişkin tartışmalar, Tanzimat Fermanı'ndan önce başlayıp

Osmanlı'nın yıkılışına kadar modernleşme arayışlarıyla birlikte sürmüştür. Osmanlı'nın siyasal, toplumsal ve sanatsal açıdan ilerleme veya yükselme çabalarının Âlî Bey'in de gündeminde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Âlî Bey'in bu kavramı tanımlarken kullandığı sözcükler bunun başarılamadığına veya ilerleme yönteminin algılanma biçimine ilişkin ilginç yakıştırmalar içermektedir. "Tenezzül: Vesîle-i terakki" maddesinde karşıt anlamı ile açıklanan alçalma, yükselme vasıtasıdır. Bu paradoksta gerçek payı da bulunmaktadır; çünkü yükselme amacıyla insanların kendilerini alçaltacak yollar denediği anlatılmak istenmiştir. "Tefeyyüz: İlerlemek için bazen gerilemek lâzımmış" ve "Ricat: Kendine gelmek" maddeleri de ilerleme-gerileme karşıtlığını yansıtır. Âlî Bey'in yükselmenin koşulu olarak gerilemeyi vermesi veya gerilemeyi kendine gelmek olarak nitelendirmesi onun ilerleme için yapılan uygulamaları yerdiğini göstermektedir: "Terakki: Taş balta. Ok yay. Mızrâk fitilli tüfenk. Çakmaklı tüfenk. Kapsüllü tüfenk. İğneli tüfenk. Şeş-hâneli top. Krupp topu. Mitralyöz. Torpido. Dinamit. Dumansız bârût.... İşte!". Dünyada ilkel olandan gelişmiş teknoloji ürünü olana doğru sıralanan silah türleri aslında şiddetin "terakki"sini göstermektedir. T. Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar* adlı kitabında Osmanlıda kullanılan tüfeklerle ilgili şöyle bir bilgi verilir: "Tüfeğin Osmanlı İmparatorluğundaki gelişimi, Avrupa'daki gelişim seyrini aynen takipetmiştir. İlk önce kabul edilen ağır metris tüfeklerini (Couleuvrine), fitilli tüfekler (Arquebuse), Zenberekli ve Fitilli Musketler ile Çakmaklı Tüfekler (Fusil) ve Kapsüllü tüfekler izlemiştir" (127). İğneli tüfeğin icadına kadar kullanıldığı belirtilen bu silahlardan başka adı geçen top türlerinin de 19. yüzyılda Osmanlıda kullanıldığı söylenir (121). Bu bilgilere göre, barutun icadından sonra geliştirilen

ateşli silahlar hem icat hem de Osmanlıya geliş sırasına uygun bir şekilde terakki maddesinde yazılmıştır.

Şerif Mardin, "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti" başlıklı makalesinde Yeni Osmanlılar'ın terakki konusunda düşünce birliği içinde olduğunu belirtir:

> Zira hem Namık Kemal hem de Suavi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'nın maddî gücünü elde etmesi gerektiği konusunda birleşiyorlardı. Osmanlılarda iktidar, güç, 'bastırma' ilkelerinin aile hayatından başlayan bir zincirle devlet idaresine kadar uzanan halkaları her iki grubu da çok özel bir anlamda 'terakki' taraftarı yapmıştı. İki grup da 'terakki'yi, bir üretim-fabrika-iktisadi güç-askeri güç-Batı'yı (bütün ülkeleri) 'bastırma süreci olarak değerlendirmişlerdi. (345)

Askeri gücü zayıflayan Osmanlı'nın silahlanmaya verdiği önem, terakki ve ıslahat çalışmalarının bir parçasıdır. Terakki veya ıslahatın silahlanma ile sağlanıyor olması dönemin karikatürlerine de yansımıştır. Turgut Çeviker'in *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü I* adlı kitabında derlediği karikatürlerden (1877 tarihli) birinin altında "Devletler bütçelerinin yazı takımı" (163) yazılıdır ve çizimde yazı takımının üstünde yer alan tüfek ve kılıç top şeklindeki mürekkep kutusunun içinde, barut fıçısı pudra kutusu biçimindedir. Hem devlet hem de aydınlar tarafından terakkinin askeri silahlanmayla elde edilebilecek bir nitelik olarak algılanması Âlî Bey'in yergisinin de hedefi olmuştur. Yazarın geliştirdiği bu söylem başka maddelerle de desteklenir. Örneğin "Silâh: Kara gün dostu" maddesinde silah, bir deyim ile açıklanmıştır. "Düşkünlük ve felaket zamanlarında arkadaşlığını daha da artıran kimse" (Aksoy 910) anlamı verilen silah burada kişileştirilir. Sözlükte "Barbar" için "Barutu îcâd

etmeyenler" denerek barutu icad edenler ve barutun icadından sonra gelişen silah teknolojisiyle toplumların medenileşmeleri hakkındaki klişe yerilmektedir. Benzer bir söylem, "Top: Medeniyetin son sözü" maddesinde de görülebilir. Ayrıca "Cebhâne arabası: Top kileri" maddesi de silah olarak "top"un öne çıkarıldığını vurgular. Âlî Bey, topun kullanılmasıyla kazanılan savaşlar ile insanın medenileşmede geldiği boyutu yermektedir. "Kurşun dânesi: Muhârebe şekerlemesi" ve "Yâre: Muhârebe fabrikasının markası" maddelerinde savaşlar, savaşarak yara alanların durumu ironik ifadelerle yansıtılır. Âlî Bey'in terakkiyi silahlanma ile ilişkilendirmesi, savaşı olumsuzlaması, medenileşmenin veya barbar olmamanın da barutun icadıyla olduğunu söylemesi terakki ile medenileşme arasındaki bağı sorguladığını gösterir. Devletin silahlı kuvvetlerinden jandarmanın adının geçtiği "Kelepçe: Jandarma musâfahası" maddesinde ise kelepçe, jandarmanın el sıkışmasına benzetilir. Düşmandan söz edilen bir maddede ise "Âsî" sözcüğü "Kuvvetsiz düşman" ifadesiyle açıklanarak isyan edenin zayıf bir düşman olduğu söylenir.

19. yüzyıl Osmanlısında yapılan reformlara rağmen devletin çöküş sürecinin engellenemediği bilinmektedir. Âlî Bey, terakki gibi, ıslahat kavramına da mizahi bir üslupla karşılık bulmuştur: "Islâhat: Köhne elbise tamîri". Eskimiş, modası geçmiş, artık işlevi olmayan elbiseleri tamir etmeye benzetilen "ıslahat", Osmanlı'nın kurumsal ve politik açıdan çabalarını farklı bir açıdan gösterir. Eskiyenin yenileştirilmesi, aksaklıkların düzeltilmesi bakımından gerçek anlamında kullanılan "ıslahat" sözcüğünün devletin dış giysisine, yani görünür kısmına indirgenmesi kavramın basitleştirildiğini, düz anlamlılaştırıldığını gösterir ve yazarın bu tutumu ironiktir. Benzer bir indirgeme, "İstikbâl: Bizde misâfir karşılamak manâsında marûf ve müstameldir" maddesinde de görülebilir. Sözlüğün ikinci baskısında bu karşılık parantez içindedir ve parantezden önce "Netice-i ahvâl" ifadesi bulunmaktadır. Bu

maddenin bir öncekinden farkı, sözcüğün kullanımından kaynaklanan indirgemeyi eleştirmektir. Yazar, kavramın "misafir karşılama" anlamında bilinmesini ve kullanılmasını yermektedir; istikbalin, hâllerin, yaşanan olayların veya yapılan davranışların sonucu olan "karşılama" olarak alımlanmasının saçmalığını yansıtır. Bir başka açıdan değerlendirilirse, geliştirilen bu söylem ile toplum nazarında geleceğe ilişkin bir düşüncenin, niyetin, umudun olmaması da kastedilmiş olabilir.

Islahat ve terakki hareketlerine rağmen tatmin edici bir ilerleme sağlanamayışının bir nedeni de devlet kurumlarındaki yozlaşma ve yanlış yönetimde aranabilir. Georgeon, *Sultan Abdülhamid* adlı kitabında Abdülhamit'in ıslahat yapma engellerinin başında mali durumun geldiğini, ayrıca nitelikli kişilerin sayıca yetersizliği ve devlet için çalışanların rüşvet sayesinde servet edinmeleri olduğunu söyler (278). Âlî Bey'in sözlüğünde de yaşadığı çağdaki bu sorunların karşılığı bulunmaktadır. "Rüşvet: Hizmet mukabili hediye. (Kanûnen memnû'dur)" maddesinde yazar, rüşvet almanın kanunen yasak olduğunu söyler; ancak bunun verilen hizmetin karşılığında hediye olarak kabul gördüğüne dikkat çeker. Devlet kurumlarındaki yozlaşmayı yansıtan bir başka madde ise şöyledir: "Torpil: Uzaktan merhabâ". Torpil sözcüğünün karşılığı hem silah hem de argodaki karşılığıyla "kayıran kişi veya kayırma" (bkz. Aktunç 287-88) anlamlarına gelecek şekilde açıklanmasına rağmen ikincisine daha uygun görünmektedir. Bir başka maddede de iki anlama gelecek şekilde bir açıklama yer almaktadır: "Tavsiye: (Mercûha lûgatine mürâcaat). 'Geldi gitti tahtası' dahi denir". Sözlüğün ikinci baskısında parantez içindeki ifade bulunmamaktadır. "Mecrûha", "başka bir şeyin kendisine üstün tutulduğu şey" (Devellioğlu 619) anlamına gelmektedir. Yazar, okuru bu sözcüğe yönlendirerek tavsiyeye verilen önemi vurgulamış olabilir. Bu maddede, ilk bakışta insanlar arası iletişimde "tavsiye"nin karşıdakini oyalamaya yönelik bir davranış

olarak yerildiği görülebilir. Sözlüğün ikinci baskısını sadeleştiren Şemsettin Kutlu, "Geldi gitti tahtası" tanımına farklı bir açıklama getirmektedir:

> Eskiden okullarda, bazı dairelerde, hattâ iş yerlerinde kapıya, odanın yahut dükkânın münasip bir yerine bir tarafında 'geldi', öteki tarafında 'gitti' yazılı tahta bir plâkâ bulundurulurdu. İlgili veya ilgililerden biri geldiği vakit tahtanın 'geldi' tarafı, gittiği vakit de 'gitti' tarafı çevrilirdi. Bu hem hazır bulunup bulunmadığını göstermeye, hem de bir çeşit yoklamaya yarardı. Yazar, tavsiyenin ve tavsiyecinin geçiciliğin[i], dönekliğini belirtmek istiyor. (30 n.)

Kutlu'nun değerlendirmesine göre yorumlarsak, tavsiyesi için başvurulan kişiye ulaşılmakta güçlük çekilmesi de anlatılmak istenmiş olabilir. Ayrıca "Geldi gitti tahtasına döndü" atasözüne de bir gönderme yapılmıştır; bu atasözüne hem Şinasi'nin *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye* (122) hem de Ahmet Vefik Paşa'nın *Atalar Sözü: Müntehabâ't-ı Durûb-ı Emsâl* (145) adlı yapıtlarında yer verilmiştir. Atasözünün anlamının Kutlu'nun belirttiği gibi, tavsiyenin geçiciliği hakkında olduğu düşünülebilir.

Sözlükte siyasal kavramlara yüklenen anlamlar Âlî Bey'in özgün mizah söylemini yansıtır. Osmanlı'nın ilerleme ve reform çabalarını sorgulayan yazar, uygulamalara karşı eleştirel bir tutum takınır. Devlet kurumlarının yerildiği maddelerde Osmanlı'nın yazarın yaşadığı çağdaki siyasal koşulları sergilenir.

2. Adalet, Ekonomi, Meslek, Sağlık ve Eğitim Hakkındaki Maddeler

Sözlükteki adalet, ekonomi, meslek, sağlık ve eğitim hakkındaki terim, kavram veya sözcükleri içeren maddelerin gruplandığı bu bölümde Âlî Bey'in hem

kendi çağına ilişkin hem de günümüzde de geçerliliği bulunan düşüncelere yer verdiği tanımlar incelenecektir.

Tanzimat'tan itibaren toplumsal yaşamı şekillendiren adalet, yönetim, eğitim, sağlık ve ekonomik alanda hızlanan reform çalışmaları, sorunları ortadan kaldıramamış ve Âlî Bey'in yaşandığı dönemde de bu konular mizah gazetelerinin başlıca konuları olmuştur. İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* adlı kitabında Osmanlı'nın adalet sistemi gibi diğer toplumsal alanlarda da karmaşa içinde olduğu hakkında şu yorumu yapar:

> Osmanlı İmparatorluğu, tebaaya adaletin iki çeşit mahkemede (şer'î ve nizami) iki ayrı sistemdeki kanunlarla dağıtıldığı, eğitimin iki tür okulda yapıldığı, bürokraside iki sınıf memurun yan yana çalıştığı (daha doğrusu birbiriyle çekiştiği) iki tür dünya görüşünün birbiriyle çatıştığı bir toplum sistemi halinde ömrünü tamamladı. Bunun idarî ve sosyal hayatta yarattığı sancıları, son nesil Osmanlı aydınları çektiler. (124)

Âlî Bey bu karmaşık ortamı sözlüğünde yansıtmıştır. "Adâlet: Mîzân-ı kem-ayâr" maddesi, sözünü ettiğimiz "adaletsizlik" durumunu doğrudan yermektedir. Burada adalet, ayarı bozuk bir terazi olarak açıklanır. Bu eğretileme ile adaleti simgeleyen terazinin işlevsizliğine dikkat çekilmekte, zihinlere yerleşmiş bu imge sarsılmaktadır.

Sözlüğün üçüncü baskısında "Mahkeme" sözcüğü için "Matbah-ı adâlet... Mersi (karnım tok)" açıklaması verilir. İkinci baskıdaysa açıklama şu şekildedir: "Hafazan-Allah fi-l-dâreyn! Matbah-ı adâlet... Mersi! Karnım tok". Yazar, "Allah korusun" diyerek mahkemelerdeki adaletsizlikten yakınır. Burada adalet bir eve, mahkeme de onun mutfağına benzetilmiştir. "Bu gibi sözleri dinlemeye gerekseme duymuyorum" (Aksoy 913) anlamına gelen "karnım tok" deyimiyle mahkemeden

gelecek her türlü adalete karşı temkinli olma ifade edilir. Mahkeme ve adalet hakkındaki bu yergilere avukatın görevi de eklenebilir: "Avukat: Mücrimler çamaşırcısı". Avukat için suçluların çamaşırcısı denmesi, "nedensel bütünleyiciliğe dayalı ad aktarımı" (Uğur 178-79) yapıldığını gösterir. Yazarın avukatın yaptığı iş olan savunma ile bunun sonucu olarak suçlunun aklanması arasındaki nedenselliği bu şekilde belirtmesi avukatlık mesleğinin işlevini basitleştirir ve indirger. "Muammâ: Avukat cüz-dânı" maddesinde ise avukatların aldığı ücretlerin yüksekliği kastedilerek onların mal varlığının bir bilmece gibi bilinemezliğine dikkat çekilir.

Sözlükte suçlularla ilgili maddeler de bulunmaktadır. "Maslûb: Âhiret kapısının ipini çeken" maddesinde asılarak öldürülmüş kişinin ahrete gittiği söylenir; ancak bunun söyleniş biçimi Âlî Bey'in özgün mizah söylemini yansıtan örneklerden biridir. Ahretin kapısı olan bir yapıya benzetilmesinin yanı sıra "kapısını açan" yerine "ipini çeken" denerek eylem aktarımı (bkz. Uğur 179-83) yapılır ve "asılarak ölme" durumu vurgulanır. "Avanak: Yakayı ele veren sârik" maddesinde "yakalanmak" (Aksoy 1103) anlamına gelen "yakayı ele vermek" deyimi kullanılır ve yakalanan hırsıza avanak denerek onunla dalga geçilir. Suç işleyenlerle ilgili bir başka madde olan "Haydûd: Dağ bankeri" ifadesinde dağda hırsızlık yapan haydut için dağ bankeri denerek "tözsel ad aktarımı" yapılır ve banker olmanın özellikleri dağa, yani dağda hırsızlık yapıp zenginleşen hayduda aktarılır. Hırsızlıkla ilgili bir başka madde ise şöyledir: "Sirkat: Ekmek mi? Vay utanmaz herif! Milyon mu? Aşk olsun". Şemsettin Kutlu bu maddeyi Ziya Paşa'nın "Terkib-i bend"indeki "Milyonla çalan mesned-i izzette serefrâz; Birkaç kuruşu mürtekibin câ-yı kürektir" beytiyle ilişkilendirir (36 n.). Ziya Paşa'nın bu beytiyle sözlükteki maddenin benzerliği, hırsızlığa karşı takınılan tutumların vicdanları bugün de rahatsız eden çelişkisini vurgular. Milyon tutarında çalana "aşk olsun" denerek geçiştirilmekte veya

yüceltilmekte, ekmek gibi birkaç kuruşluk bir şey çalan ise ayıplanmakta veya kürek cezasına çarptırılmaktadır. Sözlüğün ikinci baskısında yer alan "Sonda: Müstantik" maddesindeyse sorgu hâkiminin işlevi sonda aletine benzemektedir. İkinci baskısında bulunan "Bilmece: Usûl-i muhâkemât" maddesinde ise yargı yolunun, yargılama için mahkemeye başvurmanın bir bilmece olduğu söylenerek Osmanlı'nın yaşadığı adalet ve hukuk karmaşası eleştirilir. François Georgeon, *Sultan Abdülhamid* adlı kitabında Abdülhamit dönemindeki adli sistemle ilgili şu bilgileri verir: "[K]aç tür mahkeme varsa, o kadar farklı Osmanlı adaleti yürürlüktedir: [….] Adalet sadece çeşitlenmekle kalmamış, gırtlağına kadar rüşvete batmıştır, siyasi iktidara bağımlıdır ve hâkim yetiştirecek bir okul yoktur" (280). Yukarıda açıklanan maddelerde de görüldüğü gibi, Âlî Bey mahkemelerin, adaletin, hâkimlerin ve yargılamanın işlevsizliğini yererek döneminde yaşanan bu usulsüzlükleri eleştirme yoluna gitmiştir.

Adaletin aksak yönlerinden birinin rüşvet olması ekonomik sorunların bir yansımasıdır. Mesleklere göre değişen maddi kazanç sözlükte de konu edilmiştir. Bu konuya geçmeden önce sözlükte mesleğin nasıl tanımlandığına değinilmelidir. "Meslek" için "Lastikli makad" açıklaması verilir. Yazarın mesleği "lastikli sedir" olarak tanımlamasının nedeni günümüzdeki kullanımıyla "makam" yerine "koltuk" demeye benzemektedir. Yazar, insanlar için mesleğin rahat bir minderden başka bir şey ifade etmeyişini yermektedir. Ayrıca makamın inişli ve çıkışlı olduğunu "lastikli sedir" ifadesiyle vurgular. "Mazûliyet: Memûriyetin korkulu rüyâsı" maddesinde de azledilme memurluk eden için korkulan bir şey olarak tanımlanır. Buradan Osmanlı'da memurların, özellikle istibdat döneminde her an azledilme ile karşı kaşıya olmaları anlatılmak istenmiş gibidir. Bu bakımdan memurluk mesleği rahat bir koltuk değildir. Bu durumun nedeni, baskıcı rejimin yanı sıra ekonomik sorunlar da olabilir. Georgeon, memurlara ödenen maaşlar hakkında şu bilgileri verir:

“Hazine olanakları yeterli olmadığı için devlet memur maaşlarını, en azından kamu idaresindeki orta ve alt kademelerin maaşlarını çok düzensiz ödemektedir. Aylardır birikmiş maaşlarının ödenmesini sabırsızlıkla bekleyen mütevazı devlet memuru Hamid devrinin en yaygın klişelerinden biridir” (178). Azledilme korkusu ve geçim sıkıntısı içindeki memurlar hakkındaki maddiyat ve para ile ilgili maddeler de dikkat çekicidir. “Sandûk-kâr: Para dolabı işlerine memûr olan adam” maddesinde sandıkçı, veznedar veya kasiyer anlamında kullanılmıştır. Veznedarın görevi “para dolabı işleri”, yani hem “dolap çevirmek” hem de “dolaptaki para” ile ilgilenmektir. Yazar cinas yaparak veznedarın görevini iki anlama gelecek şekilde kullanmıştır. Veznedarın para alıp vererek kasanın hesabını tutması gerçek veya düz alamı ifade eder. Diğeri ise “dolap (fırıldak) çevirmek” deyiminin anlamını çağrıştırır: “Hile ve dalavere ile iş yapmak” (Aksoy 730).

Sözlükteki maddiyat veya para ile ilgili maddeler, hem dönemin ekonomik açıdan yaşam standartları hem de genel olarak para kavramı ile ilişkilidir. “Mahâret” sözcüğünün karşılığı para kazanma yollarının deyimlerle anlatıldığı bir maddedir: “Karda gezip izini belli etmemek. Çamur içinden para toplayıp ellerini kirletmemek”. Âlî Bey söz oyunları yaparak maharetin karşılığını dalavere çevirip para kazanmaya benzetmiştir. “Karda gezip izini belli etmemek” deyimi ile “Yaptığı uygunsuz işi, kimsenin sezmeyeceği bir ustalıkla yapmak” (911) eylemi, maharetin karşılığı olarak kullanılmıştır. Ayrıca “Çamur içinden para toplayıp ellerini kirletmemek” ifadesinde yaptığı uygunsuz işlerin kendisine zarar vermesine izin vermeden para kazanan kişi anlatılmış ve bu becerikliliğin gösterilmesi maharetin karşılığı olmuştur. Sahtekârlıkla para kazanmanın anlatıldığı bu maddeden başka, sözlükte ticaret usulsüzlükleri ile ilgili bir tanımlama da vardır. “Nankörlük: Eşna-i iflâs. Tabîr-i âherle borcunu edâ etmeden hesâbını kapamanın yolunu bilmek”

maddesinde yapılan iyiliğin kıymetini bilmemek anlamına gelen nankörlük, "iflasın en kötüsü" olarak tanımlanır. Ardından diğer bir deyişle nankörlüğün borcunu ödemeden hesabını kapatmak anlamına geldiği açıklanır. "Hesabı kapatmak" deyimi "Alacağını almış ya da borcunu ödemiş olmak" ve "Tartışmaya son vermek" anlamlarına gelmektedir (855). Buna göre, iş sahibinin alacaklılara borcunu ödemeden iflasını ilan etmesi nankörlük anlamına gelir. Paranın miktarının kişinin statüsünü belirlediğine ilişkin bir madde başı olan "Sıfır"ın açıklaması ise şöyledir: "Gerek erkamda ve gerek insânlarda bulunduğu mevki'e göre değeri artıp eksilir". Yazar sıfırı, rakamların miktarını arttırıp eksiltmesi bakımından gerçek anlamında, kişinin statüsünü belirlemesi konusunda ise mecazi anlamda kullanmıştır. İnsanın sahip olduğu "sıfır" miktarı, yani maddi birikimi onun toplum içindeki konumunu belirler. Eğer sıfır, yanına geldiği rakamın sağındaysa maddi ve rakamsal değeri artırır, solundaysa azaltır. Âlî Bey bu yergisini "Kese: Mîzânü'l-itibâr" maddesinde de tekrarlar ve paranın saklandığı torba olan keseyi itibar ölçütü olarak tanımlar. Yazarın yerdiği bu anlayış, nankörlük maddesindeki gibi günümüzde de geçerliliği olan bir durumdur. Bu gibi maddeler yazarın, insanların çağlara veya toplumlara göre değişmeyen zaaflarını yansıtmaktaki başarısını gösterir.

Para kavramı ile ilgili diğer maddeler, fakirleşme veya para biriktirip zenginleşme ile ilgilidir. "İsrâf: Delik kese" maddesinde israf, maddi kayıp anlamına gelecek şekilde kullanılan "delik kese" benzetmesi ile karşılanmıştır. Kişiyi fakirleştirecek bir şey olan savurganlık fakirlerin yapamayacağı bir şeydir. Ancak sözlükteki "Uyku: Sefâhat-ı fukarâ" maddesinde fakirlerin ancak uyurken sefahat sürebileceği gösterilerek bu durumun mizahı yapılır. "Ümîd" için sözlüğün üçüncü baskısında verilen karşılık şöyledir: "Tesliyet". İkinci baskıda ise "Keşkûl-i fukarâ. Tesliyet" ifadesi yer alır. Buna göre ümit, kişinin kendini avutmasıdır ve fakirlerin

dilenmek için kullandıkları çanağa benzetilir. Bu benzetme ile okura "Umut, fakirin (garibin) ekmeğidir" atasözü hatırlatılmış olunur. Böylece kişinin beklenti içine girerek kendini avutmasındaki kasıt netleşir: "Yoksul kişi, yakında bolluğa, rahata kavuşma umudu içinde yaşar" (Aksoy 453). Para edinmenin yollarından biri olan "İkrâmiye" sözcüğü, "Züğürt tesellîsi" olarak tanımlanır. "Kavuştuğu önemsiz şeyin, elde edemediği önemli şeyi aratmadığını söyleyerek kendini avutma" (Aksoy 1145) anlamında kullanılan "züğürt tesellisi", ikramiyenin fakir açısından işlevini tam olarak karşılar. Bir başka kolay kazanılan fakat yetersiz olan maddi kazanç türü "Bahşiş"tir ve sözlükte "İhsân-ı cebrî" olarak tanımlanır. Bahşişin miktarı kişinin seçimine bağlıdır; bu maddede bahşiş verilerek yapılan yardımın içten gelmesi gerekirken zorla yapılması yerilir. Sözlükte zenginleşmenin yolu para biriktirme ile anlatılır: "Akçe: Milyon tohumu". "Tözsel ad aktarımı" yapılarak tohum sözcüğünün işlevi milyon edinmenin yolu olarak tanımlanır. buna göre, tohumun ekilip mahsulün biçilmesi gibi, akçe de biriktirilerek milyon elde edilir. "Milyon" sözcüğü ise şöyle tanımlanır: "Bir sâdık dost ile bir sağlam mideden mâ-adâ insânı her şeye mâlik ve muktedir eder". Kişinin sağlık sorunlarını parayla çözememesi veya dostluk gibi insan ilişkilerinin para ile kazanılamayacağı gerçekçi bir anlatımdır. "Altun: Miftâh" maddesinde altın karşılığında anahtar sözcüğünün verilerek "Altın anahtar her kapıyı açar" atasözü hatırlatılmak istenir: "Para ile bütün engeller ortadan kaldırılır; bütün güçlükler yenilir; istenilen şey elde edilir" (Aksoy 142). Atasözünün anlamı göz önünde bulundurulduğunda altın maddesi ile milyon maddesinin birbirinin zıddı olacak şekilde tanımlandığı görülür. Burada yazarın toplumdaki para ile her şeyin elde edilebileceği kanısını yerdiği düşünülebilir. Bu açıdan, "Vâris: Merd-i müteselli" maddesi de mirasın kişinin maddi sorunlarının çaresi olmaması, kendisine miras kalan birisinin avunan insan olarak tanımlanması anlamlıdır. Sözlükte

zenginlik veya sonradan zengin olan kişi de yerginin hedefi olur. “Zenginlik: Hiç dikkat buyurdunuz mu? Ekserî mûsikîden bî-behre olanların salonlarında en güzel ve en kıymet-dâr piyanolar bulunur. Maa-hâzâ ben ne vakit bir zengin salonunda piyano görsem hüsn-i zann ederek sâhibinin çaldığına zâhib olurum” maddesinde yazar kendi gözlemini aktaran bir anlatıcı gibidir. Zenginlik, bir gösteriş vesilesi olarak tanımlanır ve zengin kişinin eşyasını maddi varlığını gözler önüne serebilecek şekilde seçmesi yerilir. “Tâvus: Sonradan görme” maddesinde de tavus kuşu, “Yoksul iken zenginleşip aşırı kibarlık taslayan” (Aksoy 1041) anlamına gelen deyimle açıklanır. Zenginlerin kendilerini beğenmiş bir tavır içinde varlıklarını teşhir etmesi, tavus kuşunun tüylerini açarak etrafına göstermesine benzetilerek yerilir.

Sözlükte adı geçen çeşitli meslekler vardır; bunların bir kısmı çalışmamızın diğer bölümlerinde ilgili oldukları konular altında ele alındı. Diğer meslek türlerine ise burada değinilecektir. Sözlükte hizmetçi de bir meslek sahibi olarak yerginin hedefidir: “Hizmet-kâr: Maraz-ı dâhilî”. Dahili, yani evin içindeki hastalık olarak nitelenen hizmetçi ile ilgili bir başka madde ise şöyledir: “Şahâdet-nâme: Koğulan hizmet-kârların başka kapılara sühûletle girebilmeleri için ellerine verilen hırsız anahtarı”. Hizmetçilere başka evlerde kolaylıkla çalışabilmeleri için verilen referans mektubunun “hırsız anahtarı”na benzetilmesi, onların “iç hastalık” olarak tanımlanmasını da açıklar. Sözlükte “Hizmet” için “Nisyânı galip adamlara edilir” denmesi ise hizmetçiler için değil, genel olarak hizmet kavramıyla ilgilidir. Burada hizmetin çabuk unutan kişilere yapıldığı söylenerek hizmet edilenin nankörlüğü vurgulanmıştır. “İş” ile ilgili maddelerden “İş beceren: Yaya gezmeyenler”, “Vâsıta: İş bozucu”, “Fırsat: Her işi beceren bu imiş. Mevlâ yardımcısı olsun” ve “Hatâ: İfâte-i fırsat” ifadelerinde iş ile ilgili bazı yargılar dile getirilir. “Yaya gezme” ifadesi “İşini yürütürken yardımından yararlandığı kişi ya da şeyden yoksun kalarak iş

yapamaz duruma düşmek" (Aksoy 1110) anlamına gelen "yaya kalmak" deyimini çağrıştırmaktadır. Buna göre, iş beceren, elinden iş gelen, uyanık denebilecek kişi, iş yapamaz duruma düşmeyen birisidir. İş olanaklarının fırsat çıkmasıyla ve fırsatı kaçırmanın hatayla ilişkilendirilmesiyle de bu konudaki klişe gündeme getirilir. Bu anlamda, iş ahlakı olmayan kişilerin vurgulandığı şu madde de önemlidir: "Kazık: Bir nevi şeker kamışı. Eski zamân adamları ters tarafından yerlermiş". Benzer bir biçimde, "Şimendifer büfesi: Geçen yolculara geçmeyen mekûlât fürûht olunan mahal" maddesinde de insanlara verilen kötü hizmet "geçen yolcular" ile "geçmeyen yiyecekler", yani müddeti dolmuş yiyecekler paradoksunda netleşir. Sözlükte bir işte yardımcı olan "aracı" olumsuzlanır ve "işi bozan" olarak tanımlanır. Sözlükte geçen bir başka meslek de kitap ciltleyen kişidir: "Mücellid: Kitâb terzisi". "Tözsel ad aktarımı" yapılarak terzinin işlevi, kitabı ciltleyen kişiye aktarılmıştır.

Âlî Bey'in sözlükte yaşadığı dönemdeki güncel konulara değindiğini göstermesi sağlık ile ilgili maddeler dikkat çekicidir. Ayrıca sağlıkla ilgili genel yargıları içeren maddeler de bulunmaktadır. Örneğin, "Hasta: Sıhhatin kadrini anlamağa başlayan adam" maddesinde, hastalanan kişinin sağlıklı olmanın değerini anlaması, bu konuda bulunulacak genel bir yargıdır. "Sıhhat: Şahâdet-nâme-i iffet" maddesinde "sıhhat" sözcüğü ve karşılığı ile cinas yapılmıştır. Hem doğruluk hem de sağlık anlamında kullanılan sözcüğün karşılığı da temizlik veya namus belgesi anlamlarına gelecek şekilde kullanılır. Hastaları iyileştiren kişi de sözlükte karşılık bulur. "Tabîb: Gel sözümü dinle sâde su iç" maddesinde doktor, hastasını su içmesi yönünde telkin eder, ilaç içmesini önermez. Âlî Bey, Tanzimat dönemindeki karikatürlerde de karşılaşılan İstanbul'daki su kirliliği sorununa dikkat çeker. Turgut Çeviker'in *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü I* adlı kitabında yer alan (1874 tarihli) karikatürlerden birinde doktor, hastasına tedavi için Terkos suyunu tavsiye

etmektedir; ancak diğer bir karikatürde o dönemde şehir sularının ne kadar kirli olduğu Hacivat'ın elindeki su şişesindeki balık ve kurbağa çizimlerinden anlaşılmaktadır (167). "İâde-i âfiyet: Zavallı tabîblerin bunda ne kabâhati var?" maddesinde de yanıtı aranmayan bir soru sorarak, "Tabîb" maddesindeki gibi, doktorlara karşı güvensizliğe dikkat çeker. "Asâb: Etıbbânın ellerine geçmiş ipuçları" maddesinde "ipuçları" sözcüğü ile cinas yapılır. Buna göre, doktorların hastanın sinirlerini tedavi ederken ele geçirdikleri emareler olan ipuçları tedaviyi belirlemede yardımcı olur. Diğer taraftan, sinirler, iplere benzetilerek hastaların kontrolünün doktorların eline geçmesi anlamına gelecek şekilde "[i]pin ucu birinin elinde olmak" (Aksoy 882) deyimi çağrıştırılır. Bu ikili kullanım doktorları yermek içindir. "Baytar: İnsâna diyecek yok çünkü etıbbâya mürâcaat edip etmemek yed-i ihtiyârındadır. Lâkin şu bî-çâre hayvânlardan ne isterler?.." maddesinde de insanların tercihe bağlı olarak doktora başvurmalarına karşın hayvanların kendi tercihleri dışında veterinerlere götürülmeleri anlatılır. Doktorlara yöneltilen bir diğer yergi "Fakrü'd-dem: Kan almak usûlü kalktıktan sonra etıbbânın keşf eylediği bir illet" maddesinde karşımıza çıkar. Yazar, sözlüğün ikinci baskısında "keşf eyledikleri yeni bir illet" ifadesini kullanarak kansızlık hastalığının "yeni" bir tanı olduğunu vurgular. Bu maddede anlatılmak istenen "hacamat" yöntemi ile ilgili çizimler, Tanzimat dönemi karikatürlerinde de görülür (bkz. Ali Fuat Bey 31, Nişan G. Berberyan 116). Kirli kanın vücuttan atılarak kişinin tedavi edilmesine yönelik bu işlem, uygulamadan kalktıktan sonra doktorların "kansızlık" hastalığı teşhisi koymaya başlaması ve yeni tanılarla alay edilir. "Kan: Pek çok arz ve teklîf edilir. Pek az sarf olunur" maddesi de bu açıdan okunabilir. Sözlükte "Fakrü'd-dem" maddesinden başka bazı hastalıklarla ilgili madde başları bulunmaktadır. "Mide fesâdı: Mîzânü'l-havânın aksi. Yükseldikçe fırtınaya delâlet eder" maddesinde mide bozukluğu,

barometrenin aksi olarak tanımlanarak hava koşulları ile ilişkilendirilir. Sözlüğün ikinci baskısında yer alan "Nezle: Burunların iç tarafındaki koylara mahsûs fırtına" maddesinde de nezle hastalığı hava olaylarına benzetilerek açıklanmıştır. Bu açıdan "burun" sözcüğüyle ilgili madde de ilginçtir: "Burun: Nakûs-ı lehce". Burun, dilin fanusu veya çanı olarak tanımlanırken "tözsel ad aktarımı" yapılır; fanusun veya çanın biçimi burnun yapısına aktarılarak konuşma durumunda burnun işlevi öne çıkarılır. İnsan sağlığıyla ilgili bazı maddeler ise bedensel engellerle ilgilidir. "Sağır: Kulağı kör" ve "Kanbur: Merd-i hıred-ber-dûş" maddelerinde "değişmeceli yoksunlama" yapılır. Sağır yerine kör sözcüğü kullanılarak "duymayan" kastedilmiştir. Kambur ise aklı omzunda olan insan olarak tanımlanırken kambur kişinin kafası yerine aklı sözcüğü kullanılarak vücudundaki tümsek anlatılmıştır.

Sözlükteki ecza ile ilgili bazı kavramlar da sağlıkla ilişkilidir. "Eczâcı: Müdîr-i umûr-i dâhiliye" maddesinde ecza satma işini yapan kişi insan vücudunun iç işleri müdürü olarak tanımlanır. "Eczâcı dükkânı: Derûnundaki ilâcların nef'ini alandan ziyâde satan görür imiş" ifadesindeyse madde başı ve tanımı bir cümle oluşturur. Buna göre eczacı dükkanının içindeki ilaçların faydasını alandan, yani hastadan daha çok satan, yani eczacı görmektedir. Alan-satan karşıtlığıyla paradoks yapılır ve hastanın ilaçtan fayda görmesine oranla eczacının ilaçlardan kazandığı parayla daha çok fayda sağlaması arasındaki çarpıklık yerilir. Tanzimat döneminde yayımlanan (1875 tarihli) imzasız karikatürlerden birinde bir eczacı dükkanında müşteri ile eczacı resmedilmiş ve benzer bir konu işlenmiştir. Karikatürde müşterinin "Allahtan korkmaz mısın? Acıbadem suyu da elli kuruş olur mu?" sorusuna eczacı "Ben ne yapayım. Bana on kuruş kalıyor. Kırkını doktor alıyor" (Çeviker, *Tanzimat İmzasız Karikatürler Antolojisi* 59) karşılığını verir. Bu karikatürden de anlaşılacağı gibi, ilaç fiyatlarının pahalılığı dönemin gündeminde olan konulardan biridir ve Âlî

Bey de bunu yermiştir. Şemsettin Kutlu ise sözlüğün sadeleştirilmiş metninde "Derûnundaki ilâcların nef'ini alandan ziyâde satan görür imiş" ifadesini şu açıdan değerlendirir: "Bu karşılık, Abdülhak Hâmid'in büyükbabası Abdülhak Molla'nın ecza dolabının üstüne yazdığı: 'Ne ararsan bulunur derde devâdan gayrı' mısraını hatırlatmaktadır" (23 n.). Sözlükteki "İlâc: Kaşıkta çıkan kısmet" maddesindeyse yazar bir atasözüne gönderme yapar. "Kısmetinde ne varsa kaşığında o çıkar" atasözü "Bir şey elde etmek için çalışan kimseye Tanrı neyi kısmet etmişse onu verir" (Aksoy 361) anlamında kullanılır. İlaç alarak iyileşmeye çalışan hastanın durumu, yazgısına bağlıdır. "Sedlic: Mâ-i cârî" maddesindeyse bir ilaç olan sedliç, akarsu olarak tanımlanır. Mustafa Nihat Özön, *Türkçe-Yabancı Kelimeler Sözlüğü*'nde Almanca kökenli "sedliç" sözcüğünün anlamını şu şekilde açıklar: "Aslı bir maden suyudur. Evlerde karbonat katılmış limonata şeklinde yapılır ve hafif sürgün ilâcı olarak kullanılır" (202). Buna göre sedliç, mide için kullanılan bir ilaç olarak akarsuyun yarattığı ferahlık gibi bir etki yarattığından yazar tarafından akarsuya benzetilir.

Âlî Bey, yaşadığı dönemde okullarda verilen eğitim ve tarihle ilgili bazı kavramlara, bilim ve bilmekle ilgili klişelere ve çarpıklıklara da değinir. Örneğin, Osmanlıcada "illet harfi" olarak adlandırılan "elif, vav, ye"nin başka harflerle değiştirilmesi ile ilgili gramer kuralının adı olan "İlâl" için "İşkence-yi mekâtib-i rüşdiye" karşılığı verilir. Ortaokulların işkencesi ifadesiyle ilâl kuralının uygulamadaki zorluğu yerilmektedir. Okullardaki tarih öğretimiyle veya genel olarak bu bilim dalıyla ilgili olan iki madde bulunmaktadır. "Târih: Kurt masalı. Züğürtledikçe eski defter karıştırmak" maddesinde deyimlerle söz oyunları yapılır. "Kurt masalı okumak (söylemek)" deyiminin "Uzun sözlerle inandırıcı olmayan bahaneler, özürler ileri sürmek" (Aksoy 946) anlamı kastedilerek tarih anlatıcılığının

inandırıcı olmadığı vurgulanır. Burada ayrıca "Eski defter yoklamak (defterleri karıştırmak)" deyimine gönderme yapılır ve tarih kavramı parasız kaldıkça "Tartışması yapılmış, sonuca bağlanmış olayları yeniden ortaya dökmek" (769) anlamına gelecek şekilde karşılanır. "Müverrih: Gaiblerin muhâbere ile tasvîrini yapan ressâm" maddesindeyse tarihçi, ressama benzetilir. Görünmez âlemlerle haberleşerek onların tasvirini yapan bir ressama benzetilen tarihçi de tarih kavramı gibi basitleştirilir.

Sözlükte bilim, bilmek, bilgin ve filozofla ilgili kavramlara ilişkin klişeler ve çarpıklıklar çarpıcı ifadelerle karşılanır. "İlim: Açlıktan ne haber?" maddesinde bilim sözcüğü eski bir atasözü olan "Açlıktan ne haber çok övünürsün" (Ahmet Vefik Paşa 94) ifadesine gönderme yapılarak açıklanır. Bilimin karın doyurmadığı ve bu nedenle bilim ile ilgilenen kişinin bununla övünmesinin yersiz olması anlatılmış olabilir. Ayrıca "Câhil" ve "Âlim" maddelerine verilen karşılıklar da bilim kavramıyla ilgili klişelere yöneliktir. "Câhil: Bir şey bilmediğini bilmeyen" ve "Âlim: Bir şey bilmediğini bilen" maddelerinde Sokrates'in ünlü "bir şey bilmediğimi bilmiyorum" sözüne gönderme yapılmaktadır. Buna göre cahil kişi bir filozof veya âlim, âlim de cahil anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. Macit Gökberk'in *Felsefe Tarihi* adlı kitabında Sofistlerin düşünceleri oluşturan psikolojik mekanizmayı incelemelerine karşılık Sokrates'in yurttaşlarına seslenerek bu sözü söylemesinin altında yatan düşünce sistemi şu şekilde açıklanır: "Sokrates ise, doğru'yu belirleyen aklın bir yasası olduğuna inanır ve çevresindekilerle işbirliği yaparak bu doğru'yu araştırır. [….] 'Ben bir şey bilmiyorum', ya da 'Bir şey bilmediğimi bilmiyorum' derken de gözönünde bulundurduğu bu" (48). Âlî Bey'in sözlüğüne "hakikatlerin dili" adını vermekteki kastı da bu düşünce sistemiyle örtüşür. O da sözcüklerin dildeki ilk akla gelen karşılığını değil, onların altında yatan kavramların "doğrusunu, gerçeğini"

araştırır. Gökberk, Sokrates'in "Bir şey bilmediğimi bilmiyorum" sözüyle ilgili şu bilgileri de verir:

> Bu sözlerle, ayrıca, Sofistlerin bilgisizlik taslamalarına karşı ağır bir yerme de var. Sokrates, Sofist -*Sophistes, bilgici*- değil, filozof -*philosophos*, bilgisever- olduğunu söyler; bilgiyi elde bulunduran değil, onu sevip aradığına inanır; kendisi kendini bildiği gibi, kendilerini bilmelerini ('kendini bil!') başkalarından da ister. Ona göre, gerçek bilgiye götüren yolda en büyük engel, Sofistlerin ortalığa yaydığı sözde bilgi olan şeylerdir, o yarımyamalak bilgilerdir. (48-49)

Âlî Bey'in "Câhil" ve "Âlim" madde başlarıyla yaptığı paradoks bilmek, bilgin olmakla ilgili klişelere saldıran bir yergidir. Yazar, bu maddelerdeki anlatımıyla Sokrates ve onun düşünce sistemini bilen okura seslenerek aslında okurun "bilgi"sini de ölçmektedir.

Sözlükte "Saâdet", "Feylesof" ve "Neşe" maddelerinin karşılığı da bazı düşünürlerin sözlerine göndermeler içerir. Şemsettin Kutlu, "Saâdet: Gayrin bahtiyârlığına hizmet etmek" maddesinin Victor Hugo'nun "En büyük saadet bir başkasını mesut etmektir" sözüyle benzerliğine dikkat çeker (36 n.). Bu önemli saptama, Âlî Bey'in mutlulukla ilgili sözcükleri bu göndermeyle bağlantılı şekilde kullandığını yorumlamayı kolaylaştırmaktadır. "Feylesof: Daha ziyâde bed-baht olmadığından dolayı kendisini bahtiyâr bulan" maddesinde ise filozof, kendi mutluluğuna hizmet eden kişidir. Bununla bağlantılı olan "Neşe: En doğru feylesofluk" ifadesi de neşeyi felsefeyle ilişkilendirir. "Bedbahtlık: Bahtiyâr olmuş bulunmak" ile "Bahtiyârlık: Artık kimse inanmıyor ama yine halkın lisânında dolaşır bir ürcûfe" maddelerinde halkın geçmişte bahtiyarken artık bedbaht olduğu anlatılır. Bahtiyarlığın eskide kalmış, artık inanılmayan ve halkın dilinde dolaşan bir yalan

olması bu duygunun yokluğuna, halkın içinde bulunduğu sosyal şartlardan memnun olmadığına işaret eder. “Dert” sözcüğü de bu açıdan yorumlanabilir: “Derd: Merhamet muallimi”. Derdin merhamet etmeyi öğreten bir öğretmen işlevi olması insanların mutluluğun değerini dert çekerek öğrenmesi ile ilgili bir yargının anlatıldığını düşündürür.

Âlî Bey, adaletin ve onunla ilgili kavramların güvenilmezliğini, hukuk sisteminin çarpık taraflarını yerer. Çeşitli meslek türlerinde görülen, iş ahlakına uymayan uygulamaları konu eder; yaşadığı çağda bazı meslek sahiplerine duyulan tepkileri de yansıttığı görülür. Ekonomi ve eğitimle ilgili maddelerde de bu konulardaki yanlışlıklar veya çarpıklıklar yerilir.

3. Güzel Sanatlar Hakkındaki Maddeler

Âlî Bey sözlüğünde görsel sanatlar, sahne sanatları, müzik ve edebiyat ile ilgili kavramlara da değinmiştir. Aşağıda sırasıyla bu kavramlarla ilişkili maddeler incelenecektir.

Sözlüğün ikinci baskısında yer alan “Heykel-tırâş: Acân-ı esâtîr” maddesinde görsel sanatlardan biri olan heykeltıraşlık ve heykeller mitolojiyle ilişkilendirilir. Heykeltıraş, mitolojinin hamur veya çamur yoğuran kişisi olarak tanımlanır. “Mermer: Lâhm-i heyâkil” maddesi de bu konuyla ilgilidir. Mermer, heykellerin eti olarak tanımlanırken “tözsel ad aktarması” yapılır; heykellerin meydana geldiği madde “et” sözcüğüne aktarılarak mermer örneklenir. “Fotoğrafya: Musavver kuvve-i hâfıza” maddesinde tasvirli veya resimli hafıza kuvveti olarak tanımlanan fotoğraf, hafızadan silinebilecek görüntüleri kaydetme görevi üstlenir. “Hayâl: Çocuklarda: Karagöz. Büyüklerde uyanık iken görülen rüyâ” maddesinde “hayâl” sözcüğü gölge oyunu olan karagöz ve rüya anlamına gelecek şekilde tanımlanır. Bu kavramın

çocuklar ve büyükler karşıtlığı ile farklı anlamlar kazanmasına dikkat çekilir. "Aktris: Komedya oynadığını ketm etmeyen karı" ifadesinde kadın tiyatro oyuncusu için "komedya oynadığını saklamayan kadın" denilirken oyunculuğu eleştiriliyor olabilir. "Balet (Raks): Sağırlar operası" maddesindeyse sağırlık ve opera sözcükleriyle paradoks yapılır. Opera ile karşılaştırılan balenin söze değil, dansa dayalı bir sahne sanatı olması bu şekilde vurgulanır. "Aşk, Gönül, Aşkın Tarafları ve Cinsellik" bölümünde "Mûsikî: Sadâ-yı mahbûb. Sükût-i agyâr" maddesi ele alınmıştı. Sözlükte müzikle ilgili diğer bir madde "Şemâtet: Kesb-i kemâl etmiş mûsikî"dir. Burada değişmeceli yoksunlama yapılmış, kötü yerine "olgunluk göstermiş" denerek gürültü, şamata kastedilmiştir. "Flâvta: Bu dahi mûsikî âleti" maddesindeyse flütün müzik aleti olması hayretle karşılanarak hafifçe alay edilir.

Edebiyatla ilgili maddeler, hem edebiyat hem de yazı, dil ve gramerle ilgili kavramlarla bir arada değerlendirilmelidir. "Edîb: Birkaç ahbâb beyninde teâtî edilir bir ünvân" maddesinde "yazar"ın birkaç ahbap arasında birbirine verilen unvan olarak tanımlanması bugün de geçerli olabilecek bir yergi içerir. Benzer bir tutum, "Peder: Kitâbın üstüne yazılan müellif ismi" ve "Nâm-ı müsteâr: Üdebâ maskesi" maddelerinde de görülür. Kitabın üstüne yazılan yazar adına "peder" ve takma ad için yazarların maskesi denmesindeki kasıt, çarpıcı benzetmeler yaparak bu tutumu yermektir. Bu tür mizah söylemi açısından, İrène Fenoglio ile François Georgeon, *Doğu'da Mizah* adlı kitaba yazdıkları "Sunuş"taki değerlendirmeleri önemlidir: "Hiciv, ironi, ve alay daha saldırgandır; toplumsal alanda ve genellikle modalar, yeni kültürel etkinlikler, modernite, vb. türde güncel yaşam içinde fazla ciddiye alınan olaylara karşı bir tepki olarak kullanılırlar: Özetle, kendilerini biraz fazla ciddiye alanları ciddiye almamanın bir yolu olurlar" (8). Âlî Bey'in güzel sanatlar hakkında yukarıda incelenen maddeleri de yaşadığı dönemde ilgi görmeye, moda olmaya

başlayan sanatlar, sanatçılar hakkındaki yergisi veya okurların değil, yazarların birbirine unvan vermesi gibi eleştirileri "kendilerini biraz fazla ciddiye alanları ciddiye almamanın yolunu" bulduğunu gösterir.

Mizah söyleminde bazen saldırgan bazen de hafif şikayet içeren ifadeler kullanan Âlî Bey, dilin bütün inceliklerini kullanır. Bu açıdan bakıldığında onun dili nasıl tanımladığı oldukça anlamlıdır: "Lisân: Pek uzağı vurur bir silâh". Dilin bir silah gibi, uzak mesafelere ulaşması ve etkili bir araç işlevi görmesi yazarın bunu bilinçli bir şekilde uyguladığını gösterir. Sözlüğün üçüncü baskısında "İstihzâ: Salâh oyunu" ve ikinci baskısında "İstihzâ: Silâh oyunu" olarak yer alan maddede "alay", silah, yani savaş oyunu veya barış olarak tanımlanır. Dilin silah gibi etkili bir araç olmasına benzer bir şekilde alayın da silah gibi savaşa veya barışa yol açacak yönde kullanıldığına işaret edilir. Kullanım amacına göre dilin veya istihzanın kötü durumlara yol açması gibi, "Târîz: Saygısızlık" tanımı da dolaylı olarak söz söylemenin, taşlamanın da saygısızlık olarak algılanabildiğine örnektir. "Hat: Fikr-i mer'î" ve "Yazı: Fikr-i meşhud" maddelerinde yazı, farklı sözcüklerle gözle görülen düşünce olarak tanımlanır. "Efkâr", "Tefekkür", "Saçma" ve "Kitâb" madde başları hatırlanacak olursa "yazı" ile ilgili maddeler daha iyi anlaşılabilir. Âlî Bey'in düşüncelere eskimiş beyinlerde kurt, düşünme için aklın zehirlenmesi demesi ve bir şeye karşı çıkanların düşüncelerini saçma bulması, II. Abdülhamit yönetiminin düşünmeyi sınırlamasından ve bu dönemde düşüncelerin dile getirilmesinin suç sayılmasından kaynaklanıyor olabilir. Özellikle hat ve yazı kelimelerine "gözle görülebilen düşünce" denmesi, dilin silaha, kitabın fikir kutusuna benzetilmesi, bu yerginin hedefinin yaşanan baskılar olmasıdır. Çünkü bu bakış açısından, düşüncelerin yazıya geçirilmesi, onları görünür kılar ve kitaplar da bu düşüncelerin bir arada tutulduğu araçtır.

Âlî Bey, edebiyat ve yazıyla ilgili kavramlar hakkında özgün benzetmeler yapar. “Kelime: Libâs-ı eşyâ” maddesinde “tözsel ad aktarımı” yapılarak giysi, eşyaların adlarının, yani kelimelerin yerini alır; kelimeler eşyaları insan eliyle örten giysiler gibidir. “İmlâ: Hüsn-i hulk-ı inşâ” maddesindeyse “imlâ” kişileştirilir ve düz yazı türü olan inşanın güzel huyu olarak tanımlanır. “Darb-ı mesel: Kirâ arabası” ifadesi de oldukça zekice yapılmış bir benzetme içerir. Atasözleri, ağızdan ağza dolaşma ve anonim olmaları nedeniyle kiralanan arabalara benzetilir. “Mukaddime: El öpmek” maddesinde “önsöz”de katkısı bulunanlara teşekkür etmek veya kitabın başlangıcında okura seslenme davranışı birinin elini öpmek ile ilişkilendirilir. Sözlükteki şiir ve şairle ilgili maddeler, bunların işlevi veya kullanımları hakkındadır. “Şâir” sözcüğünün “Söz kantârcısı” ve “Şiir”in “Tarhası alınmış söz” olarak tanımlanmaları birbiriyle bağlantılıdır. Şair hem sözü tartan hem de sözün içine yerleştirileceği şiirin ağırlığını alan kişidir. Şairin yaptığı işin bu şekilde tanımlanması, onun söz söyleme konusundaki ustalığını vurgulamak içindir; ancak aynı zamanda, şairin şiir yazarken geçtiği süreç basitleştirilerek ironi yapılır. Benzer bir basitleştirme şu maddede de görülebilir: “Sâkî-nâme: Lakırdı kahtlığında asmalar budayım”. Açıklamada kullanılan atasözü, Ahmet Vefik Paşa’nın atasözleri sözlüğünde “Lakırdı kıtlığında asmalar budayayım” (178) ve Şinasi’nin sözlüğünde “Lakırdı kıtlığında asmalar budayım” (183) olarak yer alır. Bir şiir türü olan “sâkî-nâme”, boş söz söylemeye indirgenir. Böylece, şairin söz kıtlığı varmışçasına bu türü üretmesi, kavramın içi boşaltılarak, basitleştirilerek ifade edilir. “Şeb-nem: Şâir “dumû-ı seher” diyor… Besbelli gecenin nedâmeti sabâha kaldığı için olmalı” maddesinde ise şairlerin kullandığı “şebnem” metaforuyla alay edilir. Havanın serinlemesiyle oluşan su damlacığı olan çiyin şair tarafından “seherin gözyaşları”na benzetilmesi Âlî Bey tarafından farklı bir şekilde yorumlanır. Gecenin bir şeyden

duyduğu pişmanlıktan dolayı ağlaması olarak değerlendirilebilecek bu yorumda Âlî Bey metafora yeni bir anlam kazandırmaktadır. Sözlüğün üçüncü baskısında "Mübâlâga: Hurde-bîn", ikincisinde "Mübâlâga: Hurde-bîn-i İrâniyân" olarak yazılan maddede mübalağa, mikroskoba benzetilir. Mübalağanın abartarak söz söyleme anlamına gelmesi mikroskobun nesneleri büyüterek gösterme işlevi ile karşılaştırılmıştır. Ayrıca Âlî Bey'in şiirde mübalağa yapmayı İranlı şairlere atfetmesi de dikkat çekicidir.

Âlî Bey'in güzel sanatlar hakkındaki yergilerinin öncelikle yaşadığı dönemde öne çıkan sanatlara ve kendine unvan veren sanatçılara yönelik olduğu görülür. Yazarın bu maddelerde tanımladığı sözcükleri yalnızca yerme amacı taşımadığı, çok farklı anlamlar verdiği görülmektedir.

Ç. Diğer Maddeler

Zaman, coğrafya, bitkilerle ilgili kavramlar, içme, ölüm, eşyalar veya zıt sözcüklerle ilgili daha önceki bölümlerde ele alınmayan maddeler bu bölümde tartışılacaktır.

Lehcetü'l Hakâyık'ta zamana ilişkin maddeler ya kavramın kendisi ya da onunla ilgili sözcükler hakkındadır. "Vakit: Yok ki!... Ender" maddesinde zaman kavramı, günlük yaşamdaki klişe bir ifadeyle karşılanır. Bir diğer maddede "Kum sâati", "Vakit süzgeci"ne benzetilerek tanımlanır. "Dün: Zahrü'l-yevm" maddesinde dün, günün arkası denerek açıklanırken "gün" ise "vakit, nakittir" atasözüne gönderme yapılarak karşılanır: "Rûz: Nakd-i asr". Gün, asrın nakti, yani parasıdır; boşa geçirilmemesi öğütlenir ve böylece bu klişeye dikkat çekilir. Gün ile ilişkilendirilerek açıklanan bir başka madde olan "Sabâh: Bahâr-ı rûz" ifadesinde sabah vakti "günün baharı"na benzetilir. "Bahâr" maddesi de bu ifadeyle uyumludur

ve “Sabâh-ı sâl”, yani yılın sabahıdır. Sabahın karşıtı “Gece” ise “Uykuya da hasrı câiz bir zamân”, yani uykuya adamak için de uygun bir zaman olarak tanımlanır. Burada insanların geceleyin uyumak yerine başka şeyler yapmalarına da değinilmiştir. Geçmiş zaman da sözlük maddesi olarak yer alır: “Mâzî: Sandûk-çe-i esef”. “Üzüntü sandığı” ifadesiyle “somutlayıcı ad aktarımı” yapılır ve “mazi” ve “esef” sözcüklerine somutluk kazandırılır. “Esef: Aks-i sadâ-yı gumûm. ‘Geçmiş zamân olur ki...’ ” maddesinde ise “esef” sözcüğü geçmişle ilişkilendirilir. “Gamların yankısı” açıklamasından sonra yarım bırakılan ifadeyle, aslında 16. yüzyıl divan şairlerinden Hayâlî’nin “Geçmiş zamân olur ki hayâli cihân değer” mısrasına gönderme yapılır. Bu mısra, atasözü olarak da kaynaklarda geçer (bkz. Ahmet Vefik Paşa 144 ve Şinasi 122).

Coğrafi bir kavramla ilgili olan “Berzah: Arz-ı bâkir” ifadesinde “berzah”ın ilk akla gelen anlamı olan “dil” adlı kara parçası “işlenmemiş toprak” açıklamasıyla karşılanır; ancak diğer anlamı olan “ölülerin ruhlarının kıyâmete kadar bulunacakları yer” (Devellioğlu 90) anlamı da kastedilmiş olabilir. Doğa olaylarından şimşek, “Berk: Ebediyette bir asır” maddesinde sonsuzlukta bir asır olarak tanımlanır; şimşeğin çaktığı andaki görüntüsünün verdiği izlenimin bir saniye ve bu bir saniyenin sonsuzlukta bir asır olduğu kastedilir. “Kabuk: Libâs-ı eşcâr” doğayla ilgili diğer bir maddedir ve “ağaçların giysisi” açıklamasıyla “tözsel ad aktarımı” yapılarak giysinin işlevi ağaca aktarılarak kabuk anlatılır. “Leylâk: Vedâ-nâme-i şitâ” maddesinde de “tözsel ad aktarımı” yapılır ve veda mektubunun işlevi leylağa aktarılır; kışın bitmesiyle leylağın ortaya çıkması anlatılır. Bitkilerle ilgili maddelerden bir diğeri olan “Fasulye: …”, sözlükteki karşılığı bulunmayan, noktalarla ifade edilen tek maddedir.

Sözlükte yer alan bazı maddelerin konuşma üslubuyla yazıldığı söylenmişti. Bunlardan birisi olan "Sersem: Siz… Pardon! Bendeniz… Biz vesselâm!" maddesindeki açıklama, bir anlatıcının okura ve kendine yönelttiği ifadelerle alaylı bir anlatım sergiler.

"Misâl: Mülebbes-i hakikat" maddesinde örnek veya benzer anlamıyla "misal" sözcüğü "gerçekleri giymiş" olarak tanımlanır ve örnek vermenin gerçekleri açıklarken kullandığına dikkat çekilir. "Hak: Galebe" maddesinde ise "hak etme", "galip gelme" olarak tanımlanır. Burada bir şeyi hak etmenin o şeyde üstün olmakla gerçekleşebileceği ile ilgili yerleşik düşünce yerilir. Bu madde ile ilgili Şemsettin Kutlu'nun şöyle bir açıklaması vardır: "1878'de 'Berlin Kongresi'nde Osmanlı delegesi 'Hakkımız çiğneniyor' diye şikâyet ettiği zaman, o günlerin Alman beşvekili Bismark: 'Efendi, hak dediğin kuvvettir' Yollu kaba bir cevap vermişti. Yazar belki bunu da hatırlamıştır" (32 n.).

Af-intikam paradoksunun örneklendiği "Afv: Ahsen-i intikam" maddesinde birini affetmenin en güzel intikam olarak açıklanması, intikam konusunda verilen gerçekçi öğütlerden biridir. Bu maddedeki gibi karşıtı ile tanımlanan "Çok: Yine az", "Muvakkat: Dâimî", "Hiç: Asl-ı her-çîz", "Perhîz: Müştehî" maddeleri de yazarın bu tekniği ustalıkla kullandığı maddelerdendir.

Sözlükte geçen bazı eşya adları ilgili bölümlerde değerlendirilmişti. Eşyayla ilgili diğer sözlük maddelerinden birisi "Zıpkın: Balıkçılar çatalı"dır. Bu maddede "tözsel ad aktarımı" yapılarak çatalın işlevi ve biçimi balıkçıların yaptığı işe aktarılarak zıpkın anlatılır. Benzer bir aktarım, "Çerçeve: Mürevvic-i tasâvîr" maddesinde de görülür; çerçeve, "resimlerin revacını artıran" olarak açıklanır. Diğer bir eşya adı olan "Kalem" sözcüğü de biçimi dolayısıyla "Boru" olarak tanımlanır.

Daha önce değinilmeyen, hayvanlarla ilgili iki madde şöyledir: “Pire: Şakacı”, “Timsâh: Tohuma varmış kertenkele”. Pirenin şakacı olarak tanımlanması, çabuk hareket eden bir hayvan olmasıyla ilgili olabilir. “Tohuma varmış” ifadesi “tohuma kaçmak” deyimini hatırlatır: “Evlenme çağı geçip kartlaşmak” (Aksoy 1075). Buna göre, kertenkelenin fiziksel görünüşünün benzerliği kullanılarak timsah için “kart kertenkele” denmek istenmiştir.

Sözlükteki “içme” ile ilgili maddelerden birisi şudur: “Atş: İnsân bazen bu sebeble de içer”. Bu maddede vücut ısısının artması nedeniyle de içilebileceği anlatılmış olabilir. “Teskere: Gerdûne-i mestân” maddesinde “sedye” sözcüğü sarhoşların arabasına benzetilerek “tözsel ad aktarımı” yapılır; arabanın işlevi sarhoşların taşınması durumu ile ilişkilendirilir ve teskere örneklenir. “Şampanya: Hiçten bir şey için birçok gürültü” maddesinde ise mantar açılırken çıkan ses “gürültü” sözcüğü ile açıklanmış, “hiçten bir şey” denerek şampanyanın gereksiz bir içecek olduğu belirtilmiştir.

Ölümle ilgili bazı maddelere daha önce değinilmişti. Bunlardan birisi olan “Mezâr: Son yatak” maddesinde “somutlayıcı ad aktarımı” yapılır ve ölüm yerine “son” sözcüğü kullanılarak soyut kavram, yatağın işlevinde somutlaştırılır ve mezar sözcüğü kastedilir. “Vasiyet-nâme: Hâmiş-i mektûb” maddesinde “tözsel ad aktarımı” yapılır ve notun mektubun sonuna konmasındaki işlev, kişinin ölmeden önce yazdığı metni anlatmak için kullanılır. “Mumya: İnsân çirozu” maddesinde mumyanın fiziksel olarak zayıf görüntüsü, insan çirozu benzetmesiyle açıklanır.

SONUÇ

Osmanlı edebiyatında Tanzimat dönemine kadar manzum veya mensur pek çok sözlük çalışması yapıldığı bilinmektedir. Ancak Âlî Bey'in sözcüklere mizahi açıklamalar verdiği *Lehcetü'l Hakâyık*'ı geç dönem Osmanlı edebiyatında mizahi sözlük türü açısından bir ilktir. Yazarın mizah gazetelerinde çıkan "Lûgat" metinlerinden sonra bu türün başkaları tarafından taklit edilmesi de okurların beğenisini göstermesi bakımından önemlidir. Batı kültüründe de bazı örnekleri görülen bu tür, yergi ve ironi üretmek amacıyla yazılmıştır. İçinde sözlük türünün biçimsel özelliklerini hatırlatan kullanımlara rastlansa da *Lehcetü'l Hakâyık*, sözlük biçiminin taklit edildiği zekice üretilmiş bir mizah metnidir. İnsana ve topluma ilişkin farklı konularda pek çok madde girişi yapılan sözlüğün her maddesinde ironi veya yergi yapıldığı söylenemez. Ancak bir sözlükle veya "hakikatler"den söz eden bir yapıtla karşılaşacağını sanan okur için yapıt, bu tür beklentilerin boşa çıkarıldığı bir ironidir. Muhtemelen kasıtlı olarak başlığı ile okura yanıltıcı bir izlenim verilse de içinde gerçekler değil onların yazarın veya toplumun zihnindeki karşılıkları verilir. Yazarın yaşadığı dönemde hâlâ etkisini sürdüren geleneksel Osmanlı edebiyatı ve resmi anlayışının sözcüklere yüklediği bazı anlamların yerildiği görülür.

Âlî Bey için *Lehcetü'l Hakâyık*'ın merkezî konusu insandır. İnsanla ilgili kavramların tanımlandığı sözlükte "iyi" ve "kötü" olan karşılaştırılır. Zıtlıklar sergilenerek insanın hayvansı özellikleri olduğuna dikkat çekilir. Sözel ve bedensel davranışlar, insanın diğer türlerden ayırt edici özellikleri olarak akıl, ahlak, duygu, düşünce ve inanç biçimleri yazarın insanlar hakkındaki gözlemlerini yansıtır. Âlî

Bey, insanlarla ilgili klişelere hücum eder ve bu saldırılarını okur için oyunlaştırır. İnsanın hayvan ile karşılaştırılarak yerilmesi gibi, kadınların da erkekler ile kıyaslanarak tanımlandığı görülür. Tanzimat dönemi mizah basınında veya romanlarında sık işlenen konular, kadın ve erkek hakkındaki yergilerde açıkça gözlenir.

Âşık olmak, sevmek, cinsellik ve bunlara ilişkin maddelerin karşılığındaki açıklamalardan yazarın bu sözcüklere yüklenen derin anlamlara tepki gösterdiği görülür. Aşk, âşık, sevgili ve âşıkların cinsel yaşamı ile ilgili maddelerde yüzeysel anlatımların yanı sıra yeni ve farklı bakış açılarını yansıtan betimlemeler bulunmaktadır. Cinsellikle ilgili maddelerde hem evlilik dışı ilişki onaylanmaz hem de cinsellik özgürce yaşanması gereken bir şeymiş gibi birtakım tasvirler yapılır. Vücut organlarının iştah açıcı yiyeceklere benzetilmesi ise cinselliğin ve arzunun anlatımına farklı bir yaklaşım sunar. Ayrıca Osmanlı edebiyatı geleneğinde bulunan bazı sözcükler ve kavramlar da yazarın farklı bakış açısıyla mizahi anlamlar kazanır. Geleneksel edebiyata tepki, terimlerin karşılıklarının aynı anlama gelmeyecek şekilde kullanılmasıyla ve onların indirgenmesiyle gerçekleştirilir. Osmanlı Müslüman toplumundaki evlenme gelenekleri ve toplumun eşlere bakış biçimiyle ilgili maddelerde yanlış değer yargıları yerilir.

Âlî Bey'in siyasal veya toplumsal gündeme gönderme yaptığı maddelerde döneminde yaşanan çarpıklıkları sorguladığı söylenebilir. Yaşadığı dönemin eleştirisini yapan yazar, siyasal ve toplumsal sorunlara, kavramlara yergi veya ironiyle eleştirel bir mizah yaklaşımı getirmiştir. Osmanlı'nın kurumsal ve siyasal açıdan yenileşme çabalarını eleştirel bir açıdan gösteren yazar, bazı kavramları basit anlamlara indirgeyerek ele alır ve ironik bir söylem yaratır. Yazar, devlet kurumlarındaki yozlaşma, adaletin aksak yönleri, meslek sahiplerinin yaptığı

sahtekârlıklar, maddiyat veya para ile ilgili maddelerde dönemi için güncel klişeler ve çarpıklıklara değinir. Âlî Bey'in güzel sanatlarla ilgili verdiği az miktardaki madde başlarındaki genel eğilim moda olan sanat türlerine veya geleneksel yazın biçimlerini eleştirmektir.

Âlî Bey insanı, onun düşünce ve davranışlarını, kadın-erkek ilişkilerini, yaşadığı dönemin gündelik veya siyasal yaşamını ve kültürel arka planını yansıtan konulara çoğunlukla yergiyle karşılık verir. Bu da onun sorunlara yol açan konulara dikkat çekmek istediğini gösterir. Âlî Bey güncelliğini koruyan kavram, sözcük veya terimlere ilişkin verdiği anlamlarla gözden kaçan "hakikatler"in ironisini yapar. Ele aldığı konuların diğer yönlerini gösterirken tarafsız, ancak konu seçiminde mizahçı yönüyle taraflıdır. Bu konuların mizahını yaparken bunlar hakkındaki klişeleri yererek veya insanların ciddiyetle karşıladığı konularla alay ederek farklı bir söylem geliştirir. Yazarın bu tavrı, mizahı eleştirinin bir çeşidi saydığını gösterir. Bireylerin düşünme alışkanlıklarını sorgularken okura eleştirel mesajlar verir.

EK A

Mukaddime[1]

Trabzon vâlî-i sâbıkı ve Düyûn-ı Umûmiye direktörü rütbe-i bâlâ ricâlinden ve ecelle-i üdebâ-yı Osmâniyeden merhûm Âlî Bey "Lehcetü'l Hakâyık" ünvânlı eser-i enfesini şu sûretle vaz-ı sahne-i matbûât etmekle müftehir oluyoruz. Âlî Bey fıtratın nâdiren yetiştirdiği ashâb-ı fazl ü kemâlden ve üdebâ-yı Osmâniye arasında bir mevki-i yegâne tutmuş olan esâtize bir zât-ı âlî kadar idir. Gerek "Lahcetü'l Hakâyık" ve gerek bundan sonra pey-der-pey neşredeceğimiz eserleri bu müddeâmızın derece-i ciddiyetine birer bürhân-ı müessir addolunacaktır.

Müşârün-ileyhin karîben neşri müsammem olan tercüme hâlinde dahi görüleceği üzere genç yaştan beri ittihâz ve kabûl etmiş olduğu usûl-i beyân-ı edebiyâtın mizâh kısmında kendisine bir mevki-i münferid ihrâz ettirmiş ve erbâb-ı takdîr nâmını "Osmânlıların Molyeri" sözleriyle tebcîl eylemiş idi. Fi'l-hakika Âlî Beyin müddet-i hayâtınca vücûda getirdiği eserler tedkik olunub da âsâr-ı sârre-i Osmâniye ile mukayese olunursa insân "Osmânlılarda mizâh Âlî Bey ile beraber hufre-i mezâra gitmiştir" demekten kendini alamaz. Âlî Bey tahminen doksan üç târihlerine kadar üdebâ-yı Osmâniye miyânında faal-âne sarf-ı mesâî etmekte olduğu hâlde o tarihten itibaren bazı memuriyetlerle taşrada bulunduğundan edebiyât ve neşriyât âleminden hemân bi'l-külliye çekilmiş idi. Bu inzivâ ta üç yüz on bir senesine kadar devâm edib müellif Âlî tebârek yeniden meydân-ı neşriyâtta zuhûruna bu muharrir-i âciz sebeb olmuştur.

---

[1] *Lehcetü'l Hakâyık*'ın ikinci baskısının önsözü (Mısır: Matbaa-i Osmâniye, 1315. 2-5.)

Yanî kendisi şebân muharririn nazarında hemân hemân mechûl olduğu hâlde Düyûn-ı Umûmiye direktörlüğünde bulunduğu sırada birçok ısrarlarım üzerine bazı eserlerini neşre muvaffak oldum. Kendisince "zekâ"nın mâhiyeti "sükût etmeği bilmek" olduğu için birtakım şarlatanlar gibi neşr-i âsâr ve temîn-i şöhret-i menâllı şeylerden külliyen ictinâb ederdi. Hattâ bazı ısrarlarım üzerine şifâhen defaâtle "ben Ahmed Midhat Efendi değilim" demiş idi. Fakat bu muharrir-i âcizî nasılsa pek severek Düyûn-ı Umûmiye idaresince de bunca mesâîsi hilâfına olarak layıkıyla temîn-i maîşetime muvaffak olamadığından nihâyet mahzâ kitâblarından olsun bir istifâde edebilmekliğim için bazı âsârını ihdâ eyledi.

Bunların bir ikisini İstanbul'da neşrettim. Lakin bazılarının neşrine Maârif Nezâreti ruhsat vermedi.

Ez-cümle bu "Lahcetü'l Hakâyık"ı Encümen-i Teftîş ve Muâyene kemâl-i şiddetle reddetti. Müşârün-ileyh eserden bazı lûgatleri tayy ettiği hâlde dahi Maârife söz anlatmak mümkün olamadı.

Ahîren Mısır'a gelirken getirdiğim bazı âsâr-ı gayrı-ı matbûa miyânında müşârün-ileyhin cânım gibi sakladığım bir iki eserini de getirmiştim. İşte "Lehcetü'l Hakâyık" bunlar miyânında olduğundan neşrine muvaffak oluyoruz. İnşaallah bunun sâir lisânlara tercümeleri de derdest neşreder. Bu sûretle merhûmun rûhunu şâd etmeğe muvaffak olduğumdan dolayı kendimi bahtiyâr addeder ve şu emr-i hayrı sâha-i husûle getirmek lûtfunda bulunan "matbaa-i Osmâniye" sâhib ve müessis Sâlih Cemâl Efendiye de alenen ve en samîm-i arz-ı teşekkürât eylerim.

Garibdir ki merhûm Âlî Bey zamân-ı hayâtında şu eserleri ile maîşetimi temîne muvaffak olamadığı hâlde fikir ve maksadı ancak vefâtından sonra Mısır'da kuvveden faale çıkabilmiştir! Fakat teessüfe mahal yoktur. Müellif-i muhteremin doğub vefât ettiği yerde "kabiliyet"in "afv olunmaz hatâ" olduğu malûm değil midir?

Müşârün-ileyhin kabl-el-vefât muharrir-i âcize söylediği bazı sözler gayet mühim bir vasiyet-nâme-i edebî ve siyâsî teşkîl edeceğinden anında tertîbi mukarrerdir. Bu vesîle ile dahi müşârün-ileyhin rûhuna fâtiha-hân olarak hatm-i kelâm eylerim.

Alî Muzaffer

EK B

Mukaddime[2]

1312 senesinde Düyûn-ı Umûmiye idâresinde iken direktör merhûm Âlî Bey "Lehcetü'l Hakâyık" nâmıyla tertîb etmiş olduğu bu eseri tab ve neşr edilmek üzere bana vermişti. O zamân maârif ve matbuât müsâid olmadığından Düyûn-ı Umûmiye matbaasında husûsî olarak kırk dâne kadar tab ve marifet-i âciz-ânemle merhûm-ı müşârün-ileyhin bazı sevdiklerine hediye edilmişti.

Bu matbû nüshalardan bende iki dâne kalmış idi. Birini 1315 senesinde Mısrü'l-Kahire'de "Matbaa-i Osmâniye"de Sâlih Cemâl Efendi vâsıtasıyla bin nüsha olarak tab ettirdim. Mevcûdu kalmadı. Yalnız merhûmun hat-ı destiyle yâd-gâr etmiş olduğu nüsha kaldı ki işte o da budur.

Neşrinin bugüne müyesser olmasını bekliyor imiş; çok şükür hıfz edebilmiş bulundum; şâyân-ı dikkattir ki bunun neşri lüzûmunu ihtâr eden zât en evvel "Osmânlı" kütüb-hânesi sâhibi, emek-dârân-ı matbûâttan Ohannes Efendi birâderimiz oldu. Fikrine, ciddiyet-i intihâbına bu vesâteti kifâyet eder.

1 Ağustos 324

Alî Muzaffer

[2] *Lehcetü'l Hakâyık*'ın üçüncü baskısının önsözü (İstanbul: Matbaa-i Dernersesyan, 1326. 2.)

EK C

Lehcetü'l Hakâyık[3]

Harfü'l-elif

Übüvvet: Görmüş gibi inanmalı. (LH 1315)

Eczâcı: Müdîr-i umûr-i dâhiliye.

Eczâcı dükkânı: Derûnundaki ilâcların nef'ini alandan ziyâde satan görür imiş.

İhtiyât: Gençlikte lâzım ama insân ihtiyârlıkta mâlik oluyor.

Ahbâr-ı mugayyebât: Vukuâtı takîb eden kerâmet.

Ahlat: Huzzâr-ı kirâm dâimâ müstesnâ. Yanî sözüm yabana.

Ahlâk: Akıl polisi.

Uhuvvet: Evet ama kesesi ayrı.

Edâ: Güzel değil lâkin bir tavır ve edâsı var ki… Düzce gudubetler tesellîsi.

Edeb: Yaldızlı hab.

Edîb: Birkaç ahbâb beyninde teâtî edilir bir ünvân.

İrtibât-ı zenân: Mahbes-i tenezzüh.

İstirâhat: Hâl-i vukuf.

İstikbâl: Bizde misâfir karşılamak manâsında marûf ve müstameldir.

İstikbâl: Netice-i ahvâl. (Bizde misâfir karşılamak manâsında marûf ve müstameldir.) (LH 1315)

İstihzâ: Salâh oyunu.

İstihzâ: Silâh oyunu. (LH 1315)

---

[3] Bu metin çeviri yazısı sözlüğün ikinci (Kahire: Matbaa-i Osmâniye, 1315) ve üçüncü (İstanbul: Matbaa-i Dernersesyan, 1326) baskıları karşılaştırılarak oluşturuldu. Yapıtın ikinci baskısında olup üçüncüsünde olmayan maddeler sona "(LH 1315)" ifadesi eklenerek gösterildi. İki baskı arasında anlamı değiştirecek farklılıklar gösteren madde başları tekrarlanıp sona aynı ifade kondu. Diğer açıklamalar dipnotla yapıldı.

İsrâf: Delik kese.

Esef: Aks-i sadâ-yı gumûm. “Geçmiş zamân olur ki...”

İskelet: İnsân kanaviçesi.

İşkence: Tasvîr-i cezâ-yı idâm. Saçma dinlemeğe mecbûr olmak.

Islâhat: Köhne elbise tamîri. (LH 1315)

Asîl: Ben bilir miyim ya!.. Kendisi diyor!

Atlas: Güzel kadın derisi.

İtmînân: Gülden yatak.

İâde-i âfiyet: Zavallı tabîblerin bunda ne kabâhati var?

İtikad-ı bâtıl: Şîr-pençe-i fikr.

Asâb: Etıbbânın ellerine geçmiş ipuçları.

İlâl: İşkence-yi mekâtib-i rüşdiye.

İftirâ: Ne kadar kal ve tathîr edilse yine zuhûr ettiği yerde eser bırakır muzır bir ot.

İfrât: Hakikat-ı zenân.

Efkâr: Köhne beyinlere ârız olur bir nevi kurt.

Aktris: Komedya oynadığını ketm etmeyen karı.

Akçe: Milyon tohumu.

İkrâmiye: Züğürt tesellîsi.

Altun: Miftâh.

Aldanmak: Ricat-ı ümîd.

İmtizâcsızlık: İğneli fıçı.

İmlâ: Hüsn-i hulk-ı inşâ.

Ümîd: Tesliyet.

Ümîd: Keşkûl-i fukarâ. Tesliyet. (LH 1315)

İnsân: Ahlâkı bozulmuş vahşî.

İnşaallah: Cevâb-ı red.[4]

Avanak: Yakayı ele veren sârik.

Ütü: "Geveze lûgatine mürâcaat".

Okşamak: Muâşaka çerezi.

Ültimatom: İbtidâ-i intihâ.

Avukat: Mücrimler çamaşırcısı.

İş beceren: Yaya gezmeyenler.

İşsizlik: Nâsıh-ı muzır. Hâne yıkımı.

Âferîn: Ucuz ihsân.

Uyku: Sefâhat-ı fukarâ.

Âyîne: Aksini gösteren.

Harfü'l-bâ

Baba: Çok defa bu ünvân magsûb imiş. (LH 1315)

Badana: Saykal-ı der ü dîvâr ve cilâ-yı rûy-i dildâr.

Barbar: Barutu îcâd etmeyenler.

Barışmak: Sıva tecdîdi.

Baş ağrısı: Bahâne.

Bâkir: Beyâz sahîfe.

Balet (Raks): Sağırlar operası.

Balkon: Âşık tüneği.

Balo: Salonlara mahsûs çiçek pazarı.

Balo fistanı: Kuyruklu incir yaprağı.

Balon: Şöhret-i havâ-gîr.

Bahtiyârlık: Artık kimse inanmıyor ama yine halkın lisânında dolaşır bir ürcûfe.

[4] "İnşaallah" maddesi ikinci baskıda bulunmuyor.

Bahşiş: İhsân-ı cebrî.

Bedbahtlık: Bahtiyâr olmuş bulunmak.

Peder: Kitâbın üstüne yazılan müellif ismi.

Berzah: Arz-ı bâkir.

Berk: Ebediyette bir asır.

Burun: Nakûs-ı lehce. (LH 1315)

Perhîz: Müştehî.

Beşik: Vâlidelerin en kıymetli mücevherlerine mahsûs mahfaza.

Beğenmek: Âyîneye bakarken his olunan hâl.

Bilâ-ihtiyâr: Dâima öylelikle olur!...

Bülûg: Hak-ı iştigal.

Bûse: Uçurum kenârlarında toplanılır bir çiçek.

Boşboğazlık: Yerinde mergub olur bir kusurdur. Meselâ hüsn-i istimâlde "nifâk etmişler ama..."

Politika: Ekserî yalan söylemeli. Dâimâ vaad etmeli. İş becermeli vesselâm! (LH 1315)

Bahâr: Sabâh-ı sâl.

Bahâne: Sevmek.

Piç: Tabîatiyle dünyâya gelen çocuk.

Pire: Şakacı.

Baytar: İnsâna diyecek yok çünkü etıbbâya mürâcaat edip etmemek yed-i ihtiyârındadır. Lâkin şu bî-çâre hayvânlardan ne isterler?..

Bilmece: Usûl-i muhâkemât. (LH 1315)

Bilezik: Hâtem-i sâk.

Harftü't-tâ

Târih: Kurt masalı. Züğürtledikçe eski defter karıştırmak.

Tâze: Müheyyic-i iştihâ.

Teehhül: Darısı "başınıza!"

Tebessüm: Ağız odu.

Tecrübe: Sonbahâr çiçeği.

Türbe: Dolab-ı âile.

Terakki: Taş balta. Ok yay. Mızrâk fitilli tüfenk. Çakmaklı tüfenk. Kapsüllü tüfenk. İğneli tüfenk. Şeş-hâneli top. Krupp topu. Mitralyöz. Torpido. Dinamit. Dumansız bârût.... İşte!

Teskere: Gerdûne-i mestân.

Tesellî: Söz yakısı.

Tazallüm: Gaşîmlik.

Taaddüd-i zevcât: Artık mâl göz ... çıkarır.

Târîz: Saygısızlık.

Tefekkür: Tesmîm-i dimâğ.

Tefeyyüz: İlerlemek için bazen gerilemek lâzımmış.

Timsâh: Tohuma varmış kertenkele.

Tenâsüh: Hindûların itikadınca insânlar ba'de'l-mevt hayvân olurmuş... Bizde bil-akis.

Tenezzül: Vesîle-i terakki.

Tavsiye: (Mercûha lûgatine mürâcaat). "Geldi gitti tahtası" dahi denir.

Tavsiye: Geldi gitti tahtası. (LH 1315)

Tokat: Bürhân-ı müessir.

Tımâr-hâne: Mesken-i zuafâ-yi mecânîn. Derûnunda bulunmayanlar akıllı demektir.

Harfü's-sâ

Sebât: Taannüd.

Sebâtsızlık: Ötekinin kabâhati!...

Harfü'l-cim

Çerçeve: Mürevvic-i tasâvîr.

Cân sıkıntısı: Şeytânın davâ vekîli. (LH 1315)

Câhil: Bir şey bilmediğini bilmeyen.

Ceb-hâne arabası: Top kileri.

Cezr-i müşterek: Zen-i hem-civâr. Hani ya Türkçe bir şarkı vardır: "O bizim komşunun kızı!..."

Cüret: Pasaport.

Çirkinlik: Kitâbı açıp okumağı ârzû ettirmez bir cild.

Cesâret: Korktuğunu belli etmemek.

Cild: Kitâblar da kadınlar gibidir. Ekserî en değersizinin elbisesi kıymet-dâr olur.

Cilve: İştihâ açmak için meze.

Çocuk: Reîs-i sahîh-i âile.

Cüce: Büyük adamların yakından görünüşü.

Çorab bağı: Bacak bileziği.

Çok: Yine az.

Cihâz: Devâ-yi hâricî.

Harfü'l-ha

Hâfıza: Efkârın menâfi sandığı.

Hubb-i zât: Aşk-ı hakîkî.

Hicâb: Müheyyic.

Hırs-ı şân: Pek yükselmek için pek alçalmağı bilmek.

Hiss-i insânî: Mechûl.

Hiss-i hayvânî: Malûm.

Hisse-dâr: Koca. (LH 1315)

Hak: Galebe.

Haydûd: Dağ bankeri.

Hayye: Kocanın dostu.

Hayvân: Lüzûmsuz vakitte gelen dost.

Harfü'l-hı

Hizmet: Nisyânı galip adamlara edilir.

Hizmet-kâr: Maraz-ı dâhilî.

Hardal yakısı: Doğru söz gibidir. İnsânın cânını yakar ama âfiyetine hizmet eder.

Hazîne: Yirmi yaşında: Sevilen zenân.

Otuz yaşında: Rütbe ve nişân.

Kırk yaşında: Servet ve sâmân.

Elli yaşında: Büyücek bir mansıb ve ünvân.

Altmış yaşında: Bir hafîd-i hoş-zebân.

Yetmiş yaşında: Harâret-i şems-i tâbân.

Hasta: Sıhhatin kadrini anlamağa başlayan adam.

Hat: Fikr-i mer'î.

Hatâ: İfâte-i fırsat.

Hatar-ı azîm: Güzel karı.

Halecân: Hasta vicdân sancısı.

Homurdanıcı: Nefs-i mütekellim-i vahde.

Hayâl: Çocuklarda: Karagöz. Büyüklerde uyanık iken görülen rüyâ.

Hayır-duâ: Ucuz hizmet.

Harfü'd-dal

Dâmâd: Kaim-i vâlide sahibi.

Duhân: Düşman-ı zenân. (LH 1315)

Derd: Merhamet muallimi.

Destere: Âlet-i hitâbet.

Desîse: (Kadın lûgatine mürâcaat).

Davet: Pusu.

Delîl getirmek: Şübheye takviyet vermek.

Dudak: Pek çok defa üzerinde tırtıl dedikleri kurd bulunur bir nevi gül. (LH 1315)

Dost: Bize hizmete hâzır zannettiğimiz kişi.

Dostluk: Fırtınalı havâda içi dışına döner bir şemsiye.

Dûr-bîn: Müshil almış diplomat.

Dün: Zahrü'l-yevm.

Dehân: Kadınlara[5]: Şeker kutusu.

Müdâhinde: Buhûrdan.

Âşıkta: Fırın.

Geçkin kızda: Menfes.

Yaşlı bekârda: Sineklik.

Hânendede: Demir kasa.

Dâinde: Kar-hâne.

Geviş getiren hayvânlarda: Kiler.

Kuşlarda: Gaga.

Diplomatlık: Muvâfakat eder görünerek istediğini yaptırmak.

Diken: Gül bekçisi.

[5] Bu sözcük ikinci baskıda "kadınlarda" şeklinde yazılmıştır.

Harfü'z-zel

Zekâ: Sükût etmeği bilmek.

Harfü'r-râ

Ricat: Kendine gelmek.

Red: (Kadınlar ciheti) edeb dâhilinde muvâfakat.

Rezâlet: Eğlence… Ne oldu? (LH 1315)

Rüşvet: Hizmet mukabili hediye. (Kanûnen memnû'dur).

Rakîb: Sahan tıkırtısı; iştihâ açarmış.

Rûz: Nakd-i asr.

Romatizma: Muhbir-i zamân-ı teehhül.

Rüyâ: Buluttan beşik.

Harfu'z-zâ

Zenginlik: Hiç dikkat buyurdunuz mu? Ekserî mûsikîden bî-behre olanların salonlarında en güzel ve en kıymet-dâr piyanolar bulunur. Maa-hâzâ ben ne vakit bir zengin salonunda piyano görsem hüsn-i zann ederek sâhibinin çaldığına zâhib olurum.

Zümrüd-i anka: Minnet-dârlık.

Zinâ: Taklîd.

Zıpkın: Balıkçılar çatalı.

Harfü's-sîn

Saçma: Muârızımızın efkârı.

Sâhir: Şiir ve aşk.

Sâdegî: Cevher-i mefkûd.

Sâk: (Güzel kadında) en kıymetli gerdânlık.

Sâkî-nâme: Lakırdı kahtlığında asmalar budayım.

Sedlic: Mâ-i cârî.

Sır: Tebahhur edici bir rûh. Ne kadar muhkem kapansa yine birazı uçar.

Sersem: Siz… Pardon! Bendeniz… Biz vesselâm!

Sirkat: Ekmek mi? Vay utanmaz herif! Milyon mu? Aşkolsun.

Saâdet: Gayrin bahtiyârlığına hizmet etmek.

Sefâhat: Kadınlar nazarında kıymet-dâr bir kusûr.

Sükût: Belâgat. Dehşetli söz.

Silâh: Kara gün dostu.

Sancak: Hilat-i vatan.

Sevdâ: Sis.

Sevilmek: Fi'l-i lâzım.

Sevmek: Fi'l-i müteaddî.

Harfü'ş-şın

Şâir: Söz kantârcısı.

Şampanya: Hiçten bir şey için birçok gürültü.

Şeb-nem: Şâir "dumû-ı seher" diyor… Besbelli gecenin nedâmeti sabâha kaldığı için olmalı.

Şübhe: Münebbih-i lâyuhtî.

Şiir: Tarhası alınmış söz.

Şemâtet: Kesb-i kemâl etmiş mûsikî.

Şemsiye: Dostluk gibidir. Yağmur zamânı yanında bulunmaz.

Şimendifer büfesi: Geçen yolculara geçmeyen mekûlât fürûht olunan mahal.

Şahâdet-nâme: Koğulan hizmet-kârların başka kapılara sühûletle girebilmeleri için ellerine verilen hırsız anahtarı.

Şöhret: Kendi kendini hîre-nâk eden bir güneş.

Şeyhûhet: Delilik etmeği ârzû ettiren yaş.

Şeytân: Sıddîk-ı nisvân.

Harfü's-sad

Sağır: Kulağı kör.

Sabâh: Bahâr-ı rûz.

Saban: Kabile-i zemîn

Sabır: Fazîlet-i menkûbîn. Acı köklerden yapılmış ilâc.

Sıhhat: Şahâdet-nâme-i iffet.

Sıdk: Gıdâ-yı rûh.

Suûbet: Mihmîz. Tâziyâne-i gayret.

Sıfır: Gerek erkamda ve gerek insânlarda bulunduğu mevki'e göre değeri artıp eksilir.

Safvet: Kalb-i şeffâf.

Sandûk-kâr: Para dolabı işlerine memûr olan adam.

Somnambül: Uykuda bile ağzı durmaz karı.

Sonda: Müstantik. (LH 1315)

Harfü'd dad

Darb-ı mesel: Kirâ arabası.

Harfü't tâ

Taş: Soğumuş gönül.

Tâli'li: Mülebbes doğan.

Tâvus: Sonradan görme.

Tabîb: Gel sözümü dinle sâde su iç.

Talâk: Nikâhın semere-i tabîiyesi.

Tavâşî: Dişleri törpülenmiş canavar.

Top: Medeniyetin son sözü.

Torpil: Uzaktan merhabâ.

Dul: Kirâlık boş hâne.

Don: Mahrem-i esrâr.

Harfü'l-ayın

Âdet: Metbû-i humakâ.

Âşık: İsm-i fâil.

Âsî: Kuvvetsiz düşman.

Âkûl: Kalb-zen. (Kalpazan okuma!)

Âlim: Bir şey bilmediğini bilen.

Ateh: İntihâ-yı merâhil.

Adâlet: Mîzân-ı kem-ayâr.

Ury: Fesâhat-ı lühûm.

Aşk: Masdar. Binâsı isneyn beyninde müşâreket içindir.

Atş: İnsân bazen bu sebeble de içer.

İffet: Elleri temiz vicdân. (LH 1315)

Afv: Ahsen-i intikam.

Akıl: Şükûfe-i mevsim-i harîf.

İlâc: Kaşıkta çıkan kısmet.

İlim: Açlıktan ne haber?

Ömr-i insân: Avdet bileti satılmaz bir seyâhat.

Harfü'l-gayn

Garâbet: Akrân ve emsâlinin senâsında bulunmak.

Gurûr: Bir tâvus ki tüyleri döküldüğü hâlde yine kuyruğunu yelpaze gibi açar.

Gaflet: Taahhüd altına girmek. Kefâlet etmek.

Gamze: Mitralyöz. Telgraf.

Gassâl: Âhiret hamamcısı.[6]

Harfü'l-fâ

Fâlcı: İstediğimizi söyleyen.

Firâş: Meydân-ı vega.

Fırsat: Her işi beceren bu imiş. Mevlâ yardımcısı olsun.

Fasulye: …

Flâvta: Bu dahi mûsikî âleti.

Fakrü'd-dem: Kan almak usûlü kalktıktan sonra etıbbânın keşf eylediği bir illet.

Fakrü'd-dem: Kan almak usûlü kalktıktan sonra etıbbânın keşf eyledikleri yeni bir illet. (LH 1315)

Fotoğrafya: Musavver kuvve-i hâfıza.

Feylesof: Daha ziyâde bed-baht olmadığından dolayı kendisini bahtiyâr bulan.

Harfü'l-kaf

Kabile: Bevvâb-ı hayât.

Kabiliyet: Afv olunmaz hatâ.

Karı-koca kavgası: Milh-i imtizâc.

Kazık: Bir nevi şeker kamışı. Eski zamân adamları ters tarafından yerlermiş.

Kaim-i vâlide: (Nifak lûgatine mürâcaat).[7]

Kan: Pek çok arz ve teklîf edilir. Pek az sarf olunur. (LH 1315)

Kabuk: Libâs-ı eşcâr.

Kıskançlık: Korktuğuna uğramanın kestirme yolu.

Kısâs: Meselâ: Bir güzel kadını tutup rızâsına muhâlif olarak dudaklarından öperim. Kadın davâ edecek olursa o da beni tutarak ayniyle dudaklarımdan öpebilir.

---

[6] "Gassâl" maddesi ikinci baskıda bulunmuyor.
[7] "Kaim-i vâlide" maddesi ikinci baskıda bulunmuyor.

Kalb: Fenn-i teşrîh ıstılahâtından.

Kalem: Boru.

Kanbur: Merd-i hıred-ber-dûş.

Korse: Turunc mengenesi.

Kurşun dânesi: Muhârebe şekerlemesi.

Koca: Müstecir-i dâimî.

Kokot: Kazları boğar bir kuş.

Kum sâati: Vakit süzgeci.

Kuyruk: Maymunlara nâfi. İnsânlara muzır.

Harfü'l-kef

Kibir: Vakar-ı humakâ.

Kitâb: Efkâr kutusu.

Kizb: Artık sevmemeğe başlayan tarafın sadakası. (LH 1315)

Kefen: Moda gazetelerine mürâcaat etmeden biçilir libâs.

Kelepçe: Jandarma musâfahası.

Kelime: Libâs-ı eşyâ.

Görünür kazâ: Teehhül… Yok hatâ ettim! Kirâ beygiri.

Göz: Dervâze-i dil.

Göz: Dervâze-i dil. (Çok vakit pencerede bulunmaz). (LH 1315)

Güzellik: Güzel îrâd ama çok tamîre muhtâc.

Gözyaşı: Nem-i dil.

Geveze: Nâm-zed. (Zebân-zed dahi denilir).

Gece: Uykuya da hasrı câiz bir zamân.

Kese: Mîzânü'l-itibâr.

Harfü'l-lâm

Lâle: Terbiye görmemiş güzel bir[8] kız.

Lâ-yuhtîlik: Sakal boyası.

Libâs: Pek çok defa kitâba müreccah bir cild.

Lisân: Pek uzağı vurur bir silâh.

Lehce: Gönül mürşidi.

Leylâk: Vedâ-nâme-i şitâ.

Leyletü'z-zifâf: En güzel gün.

Harfü'l-mim

Mâzî: Sandûk-çe-i esef.

Mâni: Darbe-i tâziyâne.

Mübâlâga: Hurde-bîn.

Mübâlâga: Hurde-bîn-i İrâniyân. (LH 1315)

Mütereddid: Hâsir.

Müttefik: Bize ihtiyâcı olan.

Misâl: Mülebbes-i hakikat.

Mücellid: Kitâb terzisi.

Mecnûn: Bizim gibi düşünmeyen.

Mahbes: Emrâz-ı vicdâniyeye mahsûs hasta-hâne.

Mahkeme: Matbah-ı adâlet... Mersi (karnım tok).

Mahkeme: Hafazan-Allah fi-l-dâreyn! Matbah-ı adâlet... Mersi! Karnım tok. (LH 1315)

Mahviyet: Hilat-ı ehliyet.

Merâk: Bulut.

---

[8] "Bir" sözcüğü ikinci baskıda bulunmuyor.

Merhamet: Baştan çıkarmak.

Mermer: Lâhm-i heyâkil.

Mezâr: Son yatak.

Meze: Tebessüm, kasem, bûse ve emsâli muharrik-i iştihâ şeyler.

Müsâade: Ahmak olan ister. Vermezler reddederler.

Müstakîm: Hutût-ı hendesiyeden biri.

Meslek: Lastikli makad.

Maslûb: Âhiret kapısının ipini çeken.

Matbaa: Matbah-ı efkâr.

Muacciz: Beklenilmeyen vakitte gelen dost.

Mazûliyet: Memûriyetin korkulu rüyâsı.

Mide fesâdı: Mîzânü'l-havânın aksi. Yükseldikçe fırtınaya delâlet eder.

Maşûk: İsm-i mefûl.

Masûmiyet: Ziyâ'ına işte bu lâzım â.

Muammâ: Avukat cüz-dânı.

Müfsid: Mâr-ı müzehheb-i lisân.

Mukavemet: (Kadınlar ciheti) teşvîk.

Mukaddime: El öpmek.

Mülâhaza: Huzûr-ı fikr ile bir münâsebetsizlik icrâ[9] etmek.

Mülâhazasızlık: Bazen sıfat-ı memdûha yerine geçer bir nakîse.

Mülâtafa: El şakası.

Melek: Yeryüzünde gördüğümüz bütün cennetten koğulanlardır.[10]

Milyon: Bir sâdık dost ile bir sağlam mideden mâ-adâ insânı her şeye mâlik ve muktedir eder.

---

[9] "İcrâ" sözcüğü ikinci baskıda bulunmuyor.
[10] "Melek", ikinci baskısında "Ma'şûk" ile "Ma'sûmiyyet" maddeleri arasındadır.

Meme: Haydi oradan!... Yalancı sen de!

Münâsebetsizlik: Emâre-i aşk.

Manastır: Mesken-i battâlin.

Moda: Maymunlar mabûdu.

Müverrih: Gaiblerin muhâbere ile tasvîrini yapan ressâm.

Mûsikî: Sadâ-yı mahbûb. Sükût-i agyâr.

Muvakkat: Dâimî.

Mumya: İnsân çirozu.

Mahâret: Karda gezip izini belli etmemek. Çamur içinden para toplayıp ellerini kirletmemek.

Harfü'n-nun

Nâdir: Zen-i makul-gû.

Nâtıka-perdâz: Meşşâta-i efkâr.

Nâm-ı müsteâr: Üdebâ maskesi.

Nankörlük: Eşna-i iflâs. Tabîr-i âherle borcunu edâ etmeden hesâbını kapamanın yolunu bilmek.

Nedâmet: Vicdân hazımsızlığı.

Nezle: Burunların iç tarafındaki koylara mahsûs fırtına. (LH 1315)

Nisâ: Aks-i amel-i ricâl.

Nisyân: Merhûn-ı bi'z-zamân.

Nişân: Medenîler tokası

Neşe: En doğru feylesofluk.

Nasîhat: Körükçüoğlu macûnu.

Nazar: Musâfaha-i ervâh.

Nukre: (Yanak çukuru) lâne-i bûse.

Nikâh: Dîbâce-i talâk.

Nekbet: Mekteb-i akviyâ.

Harfü'l-vâv

Vâris: Merd-i müteselli.

Vâsıta: İş bozucu.

Vâiz: Ser-mâyesini yemez tâcir.

Vahşî: Yalnız kendi düşmanını ekl eden adam.

Vesvese: Vicdân eldiveni.

Vasiyet-nâme: Hâmiş-i mektûb.

Vaad: Gıdâ-yı ümîd.

Vefâ: Fazîlet-i kilâb.

Vefâsızlık: Habersizce nakl-i hâne. (LH 1315)

Vakit: Yok ki!... Ender.

Vehm-i bâtıl: Seretân-ı zihn.

Harfü'l-he

Hazım: Siyâset-i dâhiliye.

Hiç: Asl-ı her-çîz.

Heykel-tırâş: Acân-ı esâtîr. (LH 1315)

Harfü'l-yâ

Yâre: Muhârebe fabrikasının markası.

Yazı: Fikr-i meşhud.

Yaş: Kadınların ketmine muktedir olabildikleri sır.

Yalnızlık: Siyâh câmlı gözlük.

Yelpaze: Siper-i fitne.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

Ahmet Vefik Paşa. *Atalar Sözü: Müntehabâ't-ı Durûb-ı Emsâl*. Haz. Recep Duymaz. İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2005.

Akı, Niyazi. *XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1963.

Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*. Cilt 3. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.

——, haz. "Önsöz". *Kokona Yatıyor*. Türk Klâsikleri Külliyâtı I. Ankara: Dün-Bugün Yayınevi, 1961. 5-11.

Aksoy, Ömer Asım. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-2*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, ty.

Aktunç, Hulki. *Büyük Argo Sözlüğü*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Âli Bey. *Ayyar Hamza*. Haz. Mustafa Nihat Özön. 2. Baskı. Edebiyat Kütüphanesi 2. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1955.

——. *Dicle'de Kelek ile Bir Yolculuk*. Haz. Cahit Kayra. İstanbul: Büke Yayınları, 2003.

——. *Kokona Yatıyor*. Haz. Doğan Aksan. Türk Klâsikleri Külliyâtı I. Ankara: Dün-Bugün Yayınevi, 1961.

——. *Lehçet'ül Hakaayık, Seyyareler*. Haz. Necmettin Hacıeminoğlu. Türk Klâsikleri Külliyâtı II. Ankara: Dün-Bugün Yayınevi, 1962.

——. *Lehcetü'l Hakâyık*. Kahire: Matbaa-i Osmâniye, 1315.

——. *Lehcetü'l Hakâyık*. İstanbul: Matbaa-i Dernersesyan, 1326.

——. *Lehçetü'l Hakâyık, "Hakikatlerin Dili"*. Haz. Şemsettin Kutlu. 1001 Temel Eser 32. İstanbul: Tercüman Yayınları, ty.

——. "Lehçe-tül-Hakayık". *Dolmuş* 101 (12 Aralık 1957): 9.

——. "Lehçe-tül-Hakayık". *Dolmuş* 102 (18 Aralık 1957): 19.

——. "Lehçe-tül-Hakayık". *Dolmuş* 103 (25 Aralık 1957): 13.

——. "Lehçe-tül-Hakayık". *Dolmuş* 105 (8 Ocak 1958): 21.

——. "Lehçe-tül-Hakayık". *Dolmuş* 106 (15 Ocak 1958): 8.

——. "Lehçe-tül-Hakayık". *Dolmuş* 108 (29 Ocak 1958): 19.

——. "Lehçe-tül-Hakayık". *Dolmuş* 110 (12 Şubat 1958): 17.

——. "Lehçe-tül-Hakayık". *Dolmuş* 113 (5 Mart 1958): 15.

——. "Lehçe-tül-Hakayık". *Dolmuş* 116 (26 Mart 1958): 11.

——. *Letafet*. Haz. Baha Dürder. Edebiyat Kütüphanesi 14. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1961.

——. "Letâif". *Tarîk* 75 (1 Haziran 1884): 3.

——. "Letâif". *Tarîk* 78 (9 Haziran 1884): 3.

——. "Lûgat". *Diyojen* 7 (7 Şubat 1286): 4

——. "Lûgat". *Diyojen* 9 (18 Şubat 1286): 4.

——. "Lûgat". *Diyojen* 14 (20 Mart 1287): 4.

——. "Lûgat". *Diyojen* 21 (20 Mayıs 1287): 2.

——. "Lûgat". *Diyojen* 23+1 (5 Haziran 1287): 2-3.

——. "Lûgat". *Hayal* 50 (28 Mart 1290): 4.

——. "Lûgat". *Hayal* 52 (2 Şubat 1290): 3.

——. "Lûgat". *Hayal* 56 (11 Nisan 1290): 3-4.

——. "Lûgat-ı Osmâniye'ye İlâve". *Diyojen* 88 (19 Kânûn-ı sânî 1287): 2-3.

"Âli (Direktör)". *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*. Cilt 1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001. 80-81.

Ali Fuat Bey. *Osmanlı Tokadı*. Haz. Turgut Çeviker. İstanbul: Adam Yayınları, 1986.

And, Metin. *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1972.

Apaydın, Mustafa. "Türk Hiciv Edebiyatında Önemli Bir Aşama: Ziya Paşa'nın *Zafername*'si". *Toplumsal Tarih* 122 (Şubat 2004): 90-95.

Arslan, Mehmet. *Argo Kitabı*. İstanbul: Kitabevi, 2004.

Berberyan, Nişan G. *Terakki Edelim Beyler*. Haz. Turgut Çeviker. İstanbul: Adam Yayınları, 1986.

Berger, Arthur Asa. *An Anatomy of Humor*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1993.

Bierce, Ambrose. *Şeytanın Sözlüğü*. Çev. Cemal Atila. İstanbul: Omega Yayınları, 2005.

Birinci, Ali. "Direktör Âli Bey". *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001. 149-55.

Çeviker, Turgut. *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü I*. İstanbul: Adam Yayınları, 1986.

——. *Tanzimat İmzasız Karikatürler Antolojisi*. İstanbul: Adam Yayınları, 1986.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1999.

Eralp, T. Nejat. *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silâh Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silâhlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu

Basımevi, 1993.

Fenoglio, İrène ve François Georgeon. "Sunuş". *Doğu'da Mizah*. Haz. İrène Fenoglio ve François Georgeon. Çev. Ali Berktay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000. 7-14.

Flaubert, Gustave. *Yerleşik Düşünceler Sözlüğü (Şık Görüşler Kataloğu)*. Çev. Sema Rifat ve Elif Gökteke. İstanbul: İyi Şeyler Yayıncılık, 1996.

Georgeon, François. "İstanbul'un Aynası Osmanlı Yergi Basını". Çev. M. Emin Özcan. *Güldiken Mizah Kültürü Dergisi* 10 (Yaz 1996): 46-52.

——. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gülmek mi?" *Doğu'da Mizah*. Haz. İrène Fenoglio ve François Georgeon. Çev. Ali Berktay. Toplumsal Tarih Araştırmaları Dizisi 5. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000. 79-101.

——. *Sultan Abdülhamid*. Çev. Ali Berktay. İstanbul: Homer Kitabevi, 2006.

Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980.

Griffin, Dustin. *Satire: A Critical Reintroduction*. Lexington: University Press of Kentucky, 1993.

Guiraud, Pierre. *Anlambilim*. Çev. Berke Vardar. İstanbul: Multilingual, 1999.

Güzel, Şehmus. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 3-4. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985. 858-74.

Hacıeminoğlu, Necmettin, haz. "Önsöz". *Lehçet'ül Hakaayık*. Türk Klâsikleri Külliyâtı II. Ankara: Dün-Bugün Yayınevi, 1962. 5-6.

Hutcheon, Linda. *Irony's Edge: The Theory and Politics of Irony*. Londra ve New York: Routledge, 1995.

Koestler, Arthur. *Mizah Yaratma Eylemi*. Çev. Sevinç Kabakçıoğlu ve Özcan Kabakçıoğlu. Mizah Kültürü 5. İstanbul: İris Yayıncılık, 1997.

Koloğlu, Orhan. *Türkiye Karikatür Tarihi*. İstanbul: Bileşim Yayınları, 2005.

Kortantamer, Tunca. "Osmanlı Dönemi Türk Mizah Anlayışı". *Eski Türk Edebiyatı –Makaleler–*. Haz. Şerife Yağcı ve Fatih Ülken. Kültür Eserleri Dizisi 391. Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2004. 132-38.

Kudret, Cevdet. *Abdülhamit Devrinde Sansür*. *Edebiyat Kapısı*. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997. 631-76.

Kurdakul, Şükran. "Ali Bey". *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1999. 58.

Kut, Günay. "Yazmalar Arasında I: Mizahî Bir Lügat". *Yazmalar Arasında: Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları I*. İstanbul: Simurg Yayınları, 2005. (249-52).

Kutay, Cemal. *Nelere Gülerlerdi?* İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1998.

Kutlu, Şemsettin, haz. "Yazar ve Eserleri Hakkında". *Lehçetü'l Hakâyık*. 1001 Temel Eser 32. İstanbul: Tercüman Yayınları, ty. 9-20.

Mardin, Şerif. "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 2. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985. 342-51.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2004.

Ölmez, Mehmet. "Dosya: Tarihi Türk Dillerinin Sözlükleri". *Kebikeç* 6 (1998): 109-10.

Öngören, Ferit. *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türk Mizahı ve Hicvi*. Cumhuriyet Dizisi 16. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ty.

Özcan, Ömer. *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Hiciv ve Mizah*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2002.

Özege, M. Seyfettin, haz. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*. 5 cilt. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1971-1979.

Özön, Mustafa Nihat, haz. "Âli Beyin Hayatı". *Ayyar Hamza*. 2. baskı. Edebiyat Kütüphanesi 2. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1955. 5-9.

——. *Türkçe-Yabancı Kelimeler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1962.

Pala, İskender. *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: L&M Yayınları, 2003.

Parlatır, İsmail. "Türkçe Sözlük Çalışmaları ve Sorunlarımız". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 517 (Ocak 1995): 3-19.

Redhouse Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Sözlük. İstanbul: Sev Matbaacılık ve Yayıncılık, 1999.

Sağol, Gülden. "Argo Sözlükleri". *Türk Kültüründe Argo*. Haz. Emine Gürsoy-Naskali ve Gülden Sağol. Haarlem: Sota Yayınları, 2002. 73-92.

Sönmez, Sevengül. "Lehçetü'l Hakâyık ve Yerleşik Düşünceler Sözlüğü". *Virgül* 38 (Şubat 2001): 58-59.

Suffel, Jacques. "Préface". *Bouvard et Pécuchet*. Paris: Garnier-Flammarion, 1966. 13-25.

Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. Lugatlar Dizisi 1. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996.

Şinasi. *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniye*. Haz. Süreyya Beyzadeoğlu. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2003.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1997.

Test, George A. *Satire: Spirit and Art*. Tampa: University of South Florida Press, 1991.

Türkçe Sözlük. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.

Uğur, Nizamettin. *Anlambilim*. İstanbul: Doruk Yayımcılık, 2003.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.

Vardar, Berke. *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*. İstanbul: Multilingual, 2001.

Varlık, M. Bülent. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mizah". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 4. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985. 1092-100.

Yücebaş, Hilmi, haz. *Hiciv ve Mizah Edebiyatı Antolojisi*. İstanbul: L&M Yayınları, 2004.

Ziya Paşa. *Zafernâme*. Haz. Fikret Şahoğlu. 1001 Temel Eser 68. İstanbul: Tercüman Yayınları, ty.

Ziyad Ebüzziya. "Diyojen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Cilt IX. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994. 479-80.

www. websters-dictionary-online.org

ÖZGEÇMİŞ

Tuğba Yıldırım 1980 yılında Kırşehir'de doğdu. 2003 yılında Başkent Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden bölüm birinciliğiyle mezun oldu. Aynı yıl Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü yüksek lisans programında öğrenim görmeye başlayan Yıldırım, lisansüstü çalışmasını sürdürmektedir.